

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ, ΜΕΣΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΣΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ

Νέοι, παραπληροφόρηση και εμβόλιο στην εποχή της Πανδημίας

Youth, misinformation and vaccine in the pandemic era

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Κοκόση Θεοδώρα Καλλιόπη

ΑΜ: 01534120Μ019

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2022

Τριμελής Επιτροπή

Περσεφόνη Ζέρη, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Μαρία Κακαβούλια, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ελισάβετ Αρσενίου, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Κοκόση Θεοδώρα Καλλιόπη, 2022 All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Συντομογραφίες

ΜΕΘ Μονάδα Εντατικής Θεραπείας

ΜΜΕ: Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας

ΜΚΔ: Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

ΠΟΥ: Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας

Περιεχόμενα

1.	Εισαγωγή.....	7
2.	Μεθοδολογία	9
3.	Νέοι, ενημέρωση και πρόσληψη των ειδήσεων στην εποχή της πανδημίας9	
3.1	Νέοι και ενημέρωση	9
3.2	Νέοι και πρόσληψη των ειδήσεων στην εποχή της πανδημίας	15
4.	Η παρουσίαση των ειδήσεων στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης.....	18
4.1	Η δημοσιογραφική πλαισίωση.....	21
4.2	Ο βαθμός εμπιστοσύνης στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης.....	23
4.3	«Κλειστά συστήματα» (Eco-chambers) – η σημασία του φαινομένου στην εποχή της πανδημίας	25
5.	Παραπληροφόρηση, ψευδείς ειδήσεις και διαδικτυακή προπαγάνδα	30
5.1	Λειτουργικοί ορισμοί.....	33
6.	Η περίπτωση του εμβολίου	38
6.1	Η στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο.....	42
6.2	Οι θεωρίες συνωμοσίας.....	48
6.3	Το αίσθημα του φόβου.....	50
6.4	Το αίσθημα κοινωνικής ευθύνης.....	54
6.5	Περί υποχρέωσης ή υποχρεωτικότητας.....	57
7.	Συμπεράσματα.....	62
8.	Παράρτημα.....	66
9.	Βιβλιογραφία	69

Abstract

The COVID-19 pandemic is one of the most important health crises in modern history. The virus made its appearance in December 2019 in Wuhan, a provincial city in China, and by March 2020 it had been declared an official pandemic. The World Health Organization sounded the alarm as early as January of the same year and soon all citizens worldwide were asked to adapt to new conditions and circumstances.

To limit the virus, a series of measures were deployed, which differentiated, among other things, people's individual liberties. Both the Mass Media and Social Media played an important role in the management of the pandemic. As we live in an information society, news related to the coronavirus has primarily occupied the media and therefore people. Since the role of media and the ways of sharing information among them has changed significantly in comparison to the past, we observe the effect of these as means of communication and information in society in a period of crisis. Young people due to their familiarity with the internet are a prime example for the project of mapping both the aforementioned change in information as a whole and the effects of this change on society.

In the case of the pandemic, it was observed that the phenomenon of "echo-chambers" on the internet, journalistic framing and trust in the media shape the perception of individuals to a large extent. The central task of the research is primarily to track the information habits of young people and the way they receive the news as a result of the combination of misinformation and the aforementioned concepts. It secondarily investigates how young people adopt attitudes and form opinions about the vaccine, which is the main response to the pandemic in the network era.

For the purposes of the study, a qualitative research was carried out, which was conducted through interviews to 15 Subjects. This particular method was chosen in order to offer a greater ability to understand the thoughts of the respondents. The interviewees consist of 7 women and 8 men aged 20 to 32 years. The residence of the interviewees varies, however they are all residents of Greece. Anonymity was

maintained during the research and the Subjects were fully aware of the purposes of the study. Due to the limited number of respondents the results are indicative and do not correspond to representative results of the population.

Key words: coronavirus, youth, media, Social Networks, misinformation, network society, vaccine

1. Εισαγωγή

Η πανδημία του ιού COVID -19 αποτελεί μία από τις σημαντικότερες υγειονομικές κρίσεις της σύγχρονης Ιστορίας. Ο ιός έκανε την εμφάνιση του τον Δεκέμβριο του 2019 στην Ουχάν, επαρχιακή πόλη της Κίνας, και μέχρι τον Μάρτιο του 2020 είχε ανακηρυχθεί επισήμως από τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας σε παγκόσμια πανδημία. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας έκρουε τον κώδωνα του κινδύνου ήδη από τον Ιανουάριο του ίδιου έτους και σύντομα όλοι οι πολίτες σε παγκόσμιο επίπεδο κλήθηκαν να προσαρμοστούν σε νέες συνθήκες και δεδομένα.

Για τον περιορισμό του ιού επιστρατεύθηκε μία σειρά μέτρων, τα οποία, μεταξύ άλλων, περιόρισαν τις ατομικές ελευθερίες των πολιτών. Σημαντικό ρόλο στην διαχείριση της πανδημίας διαδραμάτισαν τόσο τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης όσο και τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης. Καθώς ζούμε σε μία κοινωνία της πληροφορίας, οι ειδήσεις με κύριο αντικείμενο τον κορονοϊό απασχόλησαν εντόνως πρωτίστως τα Μέσα και κατ' επέκτασιν τους ανθρώπους. Καθώς ο ρόλος των Μέσων και οι τρόποι κοινοποίησης πληροφοριών σε αυτά έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν, παρατηρούμε τον βαθμό επιρροής αυτών ως μέσων επικοινωνίας και ενημέρωσης στην κοινωνία σε μία περίοδο κρίσης. Οι νέοι, λόγω της εξοικείωσης τους με το διαδίκτυο, αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα για το εγχείρημα χαρτογράφησης τόσο της προαναφερθείσας αλλαγής στην ενημέρωση στο σύνολό της όσο και των επιπτώσεων αυτής της αλλαγής στην κοινωνία.

Στην περίπτωση της πανδημίας παρατηρήθηκε πως το φαινόμενο των «κλειστών δικτύων» (“eco-chambers”) στο διαδίκτυο (π.χ. “facebook”, “twitter”), καθώς και η δημοσιογραφική πλαισίωση και γενικά η εμπιστοσύνη στα Μέσα διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την αντίληψη των ατόμων και για την πανδημία. Ως κεντρικό εγχείρημα της έρευνας τίθεται πρωτίστως η ιχνηλάτηση των ενημερωτικών συνηθειών των νέων και ο τρόπος που προσλαμβάνουν τις ειδήσεις υπό το πρίσμα της παραπληροφόρησης και των προαναφερθέντων εννοιών σε αυτήν. Δευτερευόντως ερευνάται ο τρόπος με τον οποίο οι νέοι υιοθετούν στάσεις και σχηματίζουν άποψη για το εμβόλιο, το οποίο αποτελεί την κύρια απάντηση στην πανδημία από την πλευρά της ιατρικής.

Στην παρούσα εργασία θα παρατεθούν οι ενημερωτικές συνήθειες των νέων και ο τρόπος με τον οποίο ερμήνευσαν και προσέλαβαν τις ειδήσεις κατά την περίοδο

της πανδημίας. Για την ευρύτερη κατανόηση της αντίληψης των νέων σχετικά με τις ειδήσεις, θα εξεταστεί η παρουσίαση των ειδήσεων στα ΜΜΕ και τα ΜΚΔ στο πλαίσιο της δημοσιογραφικής πλαισίωσης, της θεωρίας καθορισμού ατζέντας αλλά και οι παράγοντες που συντελούν στη διαμόρφωση στάσης απέναντι στα νέα. Επιπλέον, θα αναλυθεί ο τρόπος λειτουργίας των παραδοσιακών και των νέων μέσων αλλά και ο βαθμός στον οποίο οι νέοι τα εμπιστεύονται.

Ακόμα, θα οροθετηθεί η σημασία του φαινομένου των eco- chambersστην εποχή της πανδημίας αλλά και θα παρατηρηθεί η συσχέτιση της πανδημίας και της παραπληροφόρησης. Τέλος, θα παρατεθούν όλα τα στοιχεία που συντέλεσαν στη διαμόρφωση αντίληψης και στάσης των νέων σχετικά με το εμβόλιο αλλά και τα αισθήματα που δημιουργήθηκαν σε αυτούς κατά την χρονική περίοδο του εμβολιαστικού εγχειρήματος. Θα αιτιολογηθούν ο φόβος, το αίσθημα της κοινωνικής ευθύνης αλλά και η άποψη τους για μία ενδεχόμενη υποχρεωτική εντολή εμβολιασμού.

Λέξεις κλειδιά: κορονοϊός, νέοι, ΜΜΕ,ΜΚΔ, παραπληροφόρηση, κοινωνία των δικτύων, εμβόλιο

2. Μεθοδολογία

Για τους σκοπούς της εργασίας πραγματοποιήθηκε ποιοτική έρευνα, η οποία διεξήχθη μέσω συνεντεύξεων σε 15 υποκείμενα. Η συγκεκριμένη μέθοδος επιλέχθηκε προκειμένου να προσφερθεί μια ευρύτερη ικανότητα κατανόησης των σκέψεων των ερωτηθέντων. Οι συνεντευξιαζόμενοι αποτελούνται από επτά (7) γυναίκες και οκτώ (8) άνδρες ηλικίας είκοσι (20) έως τριάντα δύο (32) ετών. Ο τύπος διαμονής των συνεντευξιαζόμενων διαφέρει, ωστόσο είναι όλοι μόνιμοι κάτοικοι της Ελλάδας. Κατά τη διάρκεια της έρευνας διατηρήθηκε η ανωνυμία και οι συμμετέχοντες γνώριζαν πλήρως τους σκοπούς της έρευνας. Λόγω του περιορισμένου αριθμού των ερωτηθέντων τα αποτελέσματα είναι ενδεικτικά και δεν αντιστοιχούν σε αντιπροσωπευτικά αποτελέσματα του πληθυσμού.

3. Νέοι, ενημέρωση και πρόσληψη των ειδήσεων στην εποχή της πανδημίας

Στο παρόν κεφάλαιο πρόκειται να αναλυθούν οι ενημερωτικές συνήθειες των νέων, όπως αυτές προκύπτουν κατά την περίοδο της πανδημίας. Καθώς συμβιώνουμε ήδη εδώ και περίπου τρία συναπτά έτη με την πανδημία θα αναφερθεί πως η διαφοροποίηση της λειτουργίας των ΜΜΕ συνέβαλλε στη διαμόρφωση της πανδημικής εμπειρίας. Επιπλέον, πρόκειται να εξεταστεί λεπτομερώς ο τρόπος με τον οποίο οι νέοι προσλαμβάνουν τις προβαλλόμενες ειδήσεις στην σύγχρονη εποχή.

3.1 Νέοι και ενημέρωση

Ζούμε σε μία εποχή της κοινωνίας των δικτύων κατά την οποία οι ειδήσεις μεταδίδονται με μεγάλη ταχύτητα. Στη συγκεκριμένη συνθήκη έχουν συμβάλει σημαντικά τα νέα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης¹. Από το 2000 και μετά

---

¹Στα παραδοσιακά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης δεν προσφέρεται η δυνατότητα διάδρασης, με αποτέλεσμα να λειτουργούν ως διάυλος κοινοποίησης πληροφοριών. Οι ρόλοι του πομπού και του δέκτη δεν εναλλάσσονται και οι πληροφορίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την εκάστοτε χρονική στιγμή. (<https://www.studienkreis.de/deutsch/neue-vs-traditionelle-medien/>). Τα νέα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης έχουν χαρακτηριστεί και ως νέοι φορείς πληροφοριών (neue Informationsträger) και διακρίνονται από την πλήρη έλλειψη περιορισμών του χώρου και του χρόνου των δεκτών ως προς την πρόσβαση στις πληροφορίες, της συμμετοχικής δυνατότητας των δεκτών, τη διαρκή δυνατότητα επεξεργασίας και επανεπεξεργασίας των πληροφοριών που κοινοποιούνται και την πολυμορφία σε

παρατηρήθηκαν σημαντικές μεταβολές τόσο στην έντυπη και τηλεοπτική όσο και στην διαδικτυακή δημοσιογραφία. Κατά την ψηφιακή εποχή, η τηλεοπτική δημοσιογραφία τείνει να αναπαριστά τους νέους από αντικειμενική οπτική γωνία και επιχειρηματολογική διάθεση, ενώ στην διαδικτυακή δημοσιογραφία οι νέοι παρουσιάζονται περισσότερο μέσα από την αφήγηση σημαντικών κοινωνικών και πολιτικών θεμάτων υπό το πρίσμα προσωπικών πλαισίων και υποκειμενικών αναφορών (Kavanagh et al., 2021).

Η εγκαθίδρυση των ψηφιακών μέσων επικοινωνίας έχει τροποποιήσει σημαντικά την ενημερωτική εμπειρία. Ενώ μέχρι πρότινος η γνώση προέκυπτε από βιώματα και εμπειρίες, τα ΜΚΔ προσφέρουν νέους επικοινωνιακούς ορίζοντες. Ο Paul Saffo (2005) αναφέρει χαρακτηριστικά πως πριν από μερικές δεκαετίες οι άνθρωποι απλώς καθλώθηκαν μπροστά από την οθόνη της τηλεόρασης, ενώ τώρα στα νέα μέσα, τα οποία χαρακτηρίζει ως «προσωπικά μέσα», οι άνθρωποι όχι μόνο μπορούν αλλά και επιθυμούν να μπορούν να απαντούν στα ερεθίσματα που λαμβάνουν.

Από έρευνα του ερευνητικού οργανισμού RAND προκύπτει πως ηεκάστοτε προτιμώμενη ενημερωτική πηγή συναρτάται με συγκεκριμένα προφίλ ατόμων που τη χρησιμοποιεί. Πιο αναλυτικά, διαπιστώθηκε ότι τα άτομα που επιλέγουν ως πηγές ενημέρωσης παραδοσιακά μέσα, όπως η τηλεόραση και ο τύπος, είναι συνήθως μεγαλύτερα σε ηλικία ενώ τα άτομα που ως κύρια πηγή ενημέρωσης έχουν το ραδιόφωνο είναι επί το πλείστον άνδρες και κατέχουν συχνότερα πτυχίο πανεπιστημίου σε μεγαλύτερο ποσοστό από εκείνους που ενημερώνονται από την τηλεόραση και τα έντυπα Μέσα. Σε ό,τι αφορά στα νέα Μέσα, παρατηρήθηκε ότι όσοι επιλέγουν ως κύρια πηγή ενημέρωσης διαδικτυακές ιστοσελίδες συνήθως έχουν υψηλότερο εισόδημα, είναι άνδρες και έχουν λάβει πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Από την άλλη πλευρά, τα ΜΚΔ αλλά και οι διαπροσωπικές επαφές επιλέγονται συχνότερα από γυναίκες, νεαρότερες σε ηλικία, με χαμηλότερο οικογενειακό εισόδημα και χαμηλότερο επίπεδο εκπαίδευσης (Polland & Kavanagh, 2019).

Από τους δεκαπέντε (15) ερωτώμενους που συμμετείχαν στην έρευνα της προκείμενης μελέτης, οι δεκατέσσερις (14) προτιμούν ως κύρια πηγή ενημέρωσης

σχέση με τις αναπαραστάσεις των πληροφοριών που παρέχουν (<https://www.studienkreis.de/deutsch/neue-vs-traditionelle-medien/>).

τους το διαδίκτυο. Πιο συγκεκριμένα, το διαδίκτυο ως αποκλειστική πηγή ενημέρωσης επέλεξαν οκτώ (8) ερωτώμενοι και από τα δύο φύλα και έξι (6) ακόμη το επέλεξαν συνδυαστικά με κάποια άλλη πηγή. Δεύτερη στην προτίμηση των ερωτώμενων αναδείχθηκε η τηλεόραση, την οποία προτιμούν τέσσερις (4) από τους συμμετέχοντες, τρίτο σε αυτή τη σειρά είναι το ραδιόφωνο, το οποίο επιλέγουν τρεις (3) συμμετέχοντες, ένας εκ των οποίων μάλιστα το ανέφερε ως τη μοναδική πηγή ενημέρωσής του, και στην τελευταία θέση βρίσκονται τα ΜΚΔ και οι εφημερίδες που προτιμήθηκαν συνδυαστικά με το διαδίκτυο από δύο (2) και δύο (2) άτομα αντιστοίχως. Ένα επιπλέον εύρημα της έρευνας αυτής είναι ότι το ραδιόφωνο και οι εφημερίδες προτιμήθηκαν αποκλειστικά από άνδρες. Το δείγμα της έρευνας αποτελείται εξολοκλήρου από νεαρά άτομα ηλικίας μεταξύ είκοσι (20) και τριάντα δύο (32) ετών, εκ των οποίων ταδεκατρία (13) κατέχουν δίπλωμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης.

Ερευνητές των ανθρωπιστικών επιστημών, κυρίως στον τομέα της Ανθρωπολογίας, μελετώντας ιστότοπους παραγωγής, επεξεργασίας και ανταλλαγής πληροφοριών σε διάφορα περιβάλλοντα, έχουν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι τα ΜΜΕ κατέχουν κεντρική θέση στη ζωή των ανθρώπων ως πηγή φαντασίας και συγκρότησης ταυτότητας (Klinenberg, 2005). Τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης λειτουργούν και ως μέσο αντίληψης του κόσμου, έχουν ανασυγκροτήσει τον χρόνο και τον χώρο, αλλάζοντας θεμελιωδώς το συμβολικό υπόστρωμα της κοινωνικής ζωής Manuel Castells (1996).

Γι' αυτό, ο διαδικτυακός τύπος, η τηλεόραση αλλά και το ραδιόφωνο, αποτελούν από τη φύση τους πολύ-ειδολογικά μέσα επικοινωνίας (Marshall & Werndly, 2002), τα οποία οφείλουν να διασφαλίζουν την αξιοπιστία της ενημέρωσης και συγχρόνως την προσέλκυση του ενδιαφέροντος του κοινού (Charaudeau, 1994).

Η σαγήνευση επιτυγχάνεται, μεταξύ άλλων, με την παρουσίαση των ειδήσεων στο τηλεοπτικό δελτίο με τη μορφή αφηγήσεων οι οποίες συνδυάζουν στοιχεία από άλλες τηλεοπτικές κατηγορίες (Πολίτης, 2014). Το αστυνομικό ρεπορτάζ, για παράδειγμα, υιοθετεί τακτικές παρόμοιες με αυτές που το κοινό συναντά σε ταινίες τρόμου, το διεθνές ρεπορτάζ προσομοιάζει σε ταινίες κατασκοπίας κ.ο.κ. (Πολίτης, 2014). Πρόκειται για το φαινόμενο της «μυθοπλασίας της αφήγησης» (“fictionalization of narrative”), το οποίο αναφέρεται στον μετασχηματισμό της εξιστόρησης των γεγονότων σε υποβλητική μυθοπλαστική αφήγηση με

κινηματογραφική ή λογοτεχνική προτυποποίηση και σκοπό την ευχαρίστηση του κοινού και το οποίο συναντάται ως καθολική στρατηγική των μέσων ενημέρωσης (Πολίτης, 2014). Με αυτόν τον τρόπο ανοίγεται ένας διάλογος ανάμεσα στη διασκέδαση και την ενημέρωση, ο συνδυασμός των οποίων προσφέρει ένα νέο υβριδικό αποτέλεσμα διακειμενικότητας.

Αν και επικρατεί η άποψη πως τα παραδοσιακά μέσα πλησιάζουν στο τέλος τους, στην πραγματικότητα εξελίσσονται προκειμένου να προσεγγίσουν τον ραγδαίο ρυθμό με τον οποίο αναπτύσσεται η τεχνολογία (Muradyan, 2019). Ωστόσο, το Ινστιτούτο Reuters, σύμφωνα με το αποτέλεσμα της έρευνας που διεξήγαγε το 2019, υπογραμμίζει ότι η χρήση των παραδοσιακών μέσων φαίνεται να βρίσκεται στη δύση της ενώ αυτή των ψηφιακών να κυριαρχεί.

Κατά τον Scott Lash(2002) τα ψηφιακά δίκτυα χαρακτηρίζονται από τους τρόπους αναδιάταξης των επικοινωνιών και την ακραία «πλαστικότητα» των μορφών και σχημάτων της ψηφιοποίησης. Λόγω της φύσης τους τα νέα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης (βλ. Κεφάλαιο 1 της προκείμενης μελέτης) λειτουργούν παρουσιάζοντας συγκινησιακά φορτισμένο περιεχόμενο το οποίο παρεμβάλλεται ανάμεσα σε σημαντικές ειδήσεις (Pennycook et al., 2021). Η εγκαθίδρυση της χρήσης του διαδικτύου σε ολοένα και περισσότερες εκφάνσεις της καθημερινότητας (για παράδειγμα σε χρηματικές συναλλαγές, στον εργασιακό περιβάλλον κ.ο.κ.) δημιούργησε καίρια ερωτήματα τόσο για την παραγωγή και την κατανάλωση των ειδήσεων σε αυτό όσο και για το ενδεχόμενο να λειτουργήσουν οι ψηφιακές ειδήσεις ως υποκατάστατο των έντυπων εφημερίδων (Newman et al., 2014).

Στα σύγχρονα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης οι χρήστες μπορούν να επιλέξουν τις δικές τους πηγές ενημέρωσης, ανεξάρτητα από οποιονδήποτε θεσμό (π.χ. εφημερίδες), μέσω των δυνατοτήτων που τους παρέχουν οι μηχανές αναζήτησης και τα ΜΚΔ (Newman et al., 2014). Η επιλογή των χρηστών δεν κοστίζει καθόλου σε χρόνο, καθώς η περιήγηση μπορεί να είναι πλήρως εξειδικευμένη. Κάθε άτομο έχει την δυνατότητα να αναζητήσει πληροφορίες σχετικές με γεγονότα και να επιλέξει την πηγή που το ικανοποιεί με βάση τα προσωπικά του κριτήρια.

Από τη έρευνα μας πράγματι προκύπτει πως τα άτομα που επιλέγουν το διαδίκτυο ως κύρια πηγή ενημέρωσης αιτιολογούν την επιλογή τους τους υπογραμμίζοντας τους παράγοντες του χρόνου, της σχετικότητας αλλά και της

πολυφωνίας. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας εξελίχθηκε σε παράλληλο χρονικό στάδιο με τη ζωή των υποκειμένων της παρούσης έρευνας και έτσι αντιλαμβανόμαστε πως η χρήση των νέων ψηφιακών μέσων είναι για τους νέους μία οικεία δεξιότητα, μία καθημερινή συνήθεια. Επιπλέον, στα εν λόγω μέσα η κατανάλωση των πληροφοριών είναι άμεση και εύκολη. Ερωτώμενος σχετικά με το κριτήριο επιλογής του διαδικτύου ως κύριας πηγής ενημέρωσης του, ένας συμμετέχων στην έρευνα της προκείμενης μελέτης αναφέρει πως: *«Βασικά είναι πιο εύκολο, μου είναι πιο προσβάσιμο γιατί πολλές φορές στον ελεύθερο μου χρόνο μπορεί να χαζεύω κάτι στο κινητό μου και να εμφανιστούν από μόνες τους ειδήσεις ή ενημερώσεις, αναφορικά με κάποιο ζήτημα.»*. Ανάμεσα στις αιτιολογήσεις άλλων ερωτώμενων προέκυψε πως: *«Όπως προείπα προτιμώ το ίντερνετ - διαδίκτυο γιατί διαλέγω εγώ τι θα δω και περνάει από ένα φίλτρο και το ραδιόφωνο γιατί οι ειδήσεις γενικότερα είναι σύντομες περιεκτικές και το the point (συγκεκριμένες)»*, *«Θεωρώ ότι το διαδίκτυο είναι πιο άμεσο ως προς την πληροφόρηση και είναι πιο εύκολη η πρόσβαση στις πληροφορίες και την καθαρή πληροφορία και βρίσκεις πηγές από διαφορετικές οπτικές»* και *«Διότι πιστεύω ότι υπάρχει μεγάλη ποικιλία πληροφοριών και τα άρθρα είναι λιγότερο λογοκριμένα η πιο αντικειμενικά σε σχέση με τις εφημερίδες ή την τηλεόραση»*.

Με βάση τα ευρήματα της έρευνας η επιλογή των νέων μέσων δεν περιορίζεται μόνο στους παράγοντες της ευκολίας ως προς τη διάθεση πληροφοριών. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις όπου οι ερωτώμενοι, αιτιολογώντας την επιλογή τους και την στροφή τους στα νέα Μέσα, δεν δίστασαν να κατακρίνουν τα παραδοσιακά. Συγκεκριμένα αποκάλυψαν πως θεωρούν ότι *«Αρχικά η ποιότητα στην τηλεόραση είναι πολύ κακή από όπου κι αν το πιάσεις, ενημερωτικά και μη, και αν όχι εξ ολοκλήρου σε πάρα πολύ μεγάλο βαθμό κατευθυνόμενη, επομένως νομίζω είναι μονόδρομος οι άλλες επιλογές.»* και επίσης ότι *«Η τηλεόραση τρομοκρατεί και μεγαλοποιεί τα γεγονότα.»*

Επικρατεί η άποψη πως ένας σωστός πολίτης οφείλει να είναι ενημερωμένος. Συνεπώς, η ενημέρωση δεν αρκεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα σε μεμονωμένα ερεθίσματα, αλλά χρειάζεται να αποτελεί συνειδητή συνήθεια των ατόμων και να θεωρείται ολοκληρωμένη ύστερα από έρευνα και διασταύρωση πληροφοριών.

Ως προς την συχνότητα της ενημέρωσης το δείγμα της έρευνας μας φάνηκε να απαντάει με μεγάλη σιγουριά πως ενημερώνεται καθημερινά εκτός από μία

περίπτωση, όπου η απάντηση ήταν: «Όχι τόσο συχνά». Ωστόσο οι προσεγγίσεις των ερωτώμενων ως προς τους λόγους της καθημερινής ενημέρωσης παρουσιάζονται να διαφέρουν μεταξύ τους. Στην ερώτηση «Πόσο συχνά ενημερώνεστε για τις εξελίξεις;» ξεχωρίζει η απάντηση μια ερωτώμενης, η οποία παρουσιάζει την ενημέρωση της ως κάτι που προκύπτει συμπτωματικά. Συγκεκριμένα αναφέρει πως: «Δε θα έλεγα ότι επιλέγω συνειδητά να παρακολουθήσω τις ειδήσεις, αλλά πολλές φορές είτε όταν είμαι στο Facebook είτε όταν σερφάρω στο διαδίκτυο εμφανίζονται άρθρα της επικαιρότητας με βάση αυτά που η Google θεωρεί ότι με ενδιαφέρουν, οπότε συνήθως είναι και οι ειδήσεις που με αφορούν και με ενδιαφέρει να παρακολουθήσω. Με βάση αυτό θα έλεγα ότι κάθε μέρα θα ενημερωθώ και για κάτι και για κάποια εξέλιξη, απλά αρκετές φορές όχι συνειδητά. Δηλαδή για πολύ συγκεκριμένα θέματα θα μπω στη διαδικασία να ψάξω μόνη μου να δω ποια είναι η εξέλιξή τους κυρίως για θέματα που δεν γνωρίζω και πολλά» φανερώνοντας μία έλλειψη ευαισθητοποίησης σε σχέση με γεγονότα που κρίνει πως δεν την ενδιαφέρουν. Η παραπάνω θεώρηση επιβεβαιώνει τη διαπίστωση ότι ο βαθμός κατά τον οποίο κάποιος αισθάνεται βέβαιος ή αβέβαιος για τη γνώση του σχετικά με ένα θέμα οδηγεί και στην ανάγκη για ενημέρωση (Γεωργακόπουλος et.al. 2021). Έτσι, η ανάγκη για προσανατολισμό προς ορισμένη πηγή ενημέρωσης προκύπτει ως αποτέλεσμα της έλλειψης επαρκών γνώσεων για ένα θέμα και τον υψηλό βαθμό αβεβαιότητας για αυτό (McCombs, Weaver, 1973).

Κατά τον Lasch (2002) η ανάπτυξη της τεχνολογίας οδήγησε με ποικίλους τρόπους στη δημιουργία εγωιστικών όντων με έντονα στοιχεία ναρκισσισμού, ενδιαφερόμενα μονάχα για αποδοχή και αποφεύγοντας κάθε ανθρώπινη επικοινωνία και συνάφεια που είναι πιθανό να αφυπνίσει αισθήματα οργής. Συνεπώς, οι άνθρωποι της «κοινωνίας» στο πλαίσιο του ψηφιακού κοινωνικού δικτύου καταλήγουν να ενδιαφέρονται για γεγονότα που τους αφορούν και η απάντηση του ερωτώμενου που αναφέρεται στην προηγούμενη παράγραφο επαληθεύει την άποψη αυτή. Έτσι, εύλογα οδηγούμαστε στο ερώτημα κατά πόσο οι νέοι ενδιαφέρονται πράγματι για τον κόσμο γύρω τους ή περιορίζονται μόνο σε όσα τους απασχολούν.

3.2 Νέοι και πρόσληψη των ειδήσεων στην εποχή της πανδημίας

Οι ειδήσεις ορίζονται ως ένα τυποποιημένο είδος πληροφοριών, το οποίο προορίζεται να παρέχει στο κοινό ουσιαστικές και γρήγορες πληροφορίες σχετικά με τρέχοντα λιγότερο ή περισσότερο σημαντικά γεγονότα (Pöttker, 2016).

Οι ειδήσεις παρουσιάζονται δίχως να παρέχεται αντίστοιχο ιστορικό-κοινωνικό πλαίσιο από τα Μέσα. Έτσι οι δέκτες των ειδήσεων καλούνται να οριοθετήσουν και να αποκωδικοποιήσουν αυτό το πλαίσιο δημιουργώντας την δική τους αναπαράσταση της πραγματικότητας (Zeri & Tsekeris, 2021). Κατά συνέπεια, η πρόσληψη και αξιολόγησή των ειδήσεων καθορίζεται από τις προσωπικές αξίες και πεποιθήσεις των αποδεκτών. Ομοίως η ανθρώπινη επικοινωνία καθορίζεται από τους παράγοντες «Εγώ - τώρα - εδώ» (“Ich – jetzt- hier”, Batsalia, 1997). Κατά τους Καστοριάδη και Descombes στο παράδειγμα της Μεγάλης Βρετανίας² κάθε κοινωνία δημιουργεί τον κόσμο της και κάθε φορά τις φαντασιακές σημασίες της. Επομένως οι δέκτες των ειδήσεων συναρτούν τη συναισθηματική τους κατάσταση³ με την επεξεργασία των πληροφοριών που λαμβάνουν.

Οι κοινωνικές εμπειρίες των ανθρώπων οργανώνονται με βάση ορισμένες ιστορίες, τις λεγόμενες «βαθιές» (“deep stories”), οι οποίες με τη σειρά τους έχουν προκληθεί από συγκινησιακά πακέτα (Hochschild, 2016). Ένα συναφές παράδειγμα παρέχουν οι αμερικάνικες εκλογές, όπου από το 2013, πριν καν ο μετέπειτα πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής Donald Trump να είναι υποψήφιος, παρατηρήθηκε το φαινόμενο των «αντικρουόμενων γεγονότων» (“dueling facts”)⁴, με τους ψηφοφόρους να αντιλαμβάνονται και να ερμηνεύουν δύο εντελώς διαφορετικές εκδοχές των ίδιων γεγονότων, στις οποίες επέμειναν κατά βούληση. Το φαινόμενο αυτό παρατηρήθηκε βεβαίως και σε άλλες περιπτώσεις όπως είναι η κλιματική αλλαγή και οι συνέπειες του ρατσισμού.

---

²Στην περίπτωση του Brexit.

³Stimmungsabhängig.

⁴ Ο συγκεκριμένος όρος περιγράφει την κατανόηση γεγονότων η οποία αποτελεί αποτέλεσμα πώλωσης, προκατάληψης και μονόπλευρης πληροφόρησης.

Σε ό,τι αφορά σε κοινωνικά ζητήματα όπως είναι ο ρατσισμός, δεδομένα από πέντε (5) έτη αμερικάνικων ερευνών αποκαλύπτουν ότι στην πραγματικότητα αυτό που καθορίζει την οπτική των ατόμων σχετικά με τον ρατσισμό ως ένα διαδεδομένο φαινόμενο είναι ο βαθμός κατά τον οποίο αυτά τα άτομα δίνουν προτεραιότητα στην συμπόνια ως γενικευμένη, δημόσια αρετή έναντι του στενγνού ατομικισμού. Έτσι προκύπτει πως οι αξίες των ανθρώπων δεν διαμορφώνουν μόνο τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βλέπουν τα πράγματα, αλλά καθορίζουν και το τι είδους πληροφορίες αυτοί αναζητούν στις ειδήσεις (Barker&Marietta, 2019). Καθίσταται λοιπόν εμφανές πως η απόρριψη της αλήθειας σε ορισμένες περιπτώσεις προκύπτει ως αποτέλεσμα συνειδητής, ηθελημένης, ατομικής προτίμησης (Pennycook et al., 2021). Ο ίδιος ο Goethe σχολιάζει πως “ Ein jeder sieht, was er im Herzen trägt”⁵. Οι άνθρωποι με μεγάλη αβεβαιότητα και ανάγκη για καθοδήγηση είναι πιθανότερο να εκθέσουν τον εαυτό τους στα μέσα (Matthes, 2008) και να υιοθετήσουν την ατζέντα θεμάτων αυτών.

Ο Niklas Luhmann (2003) θεωρεί πως ό,τι έχουμε κατακτήσει ως γνώση για την κοινωνία και τον κόσμο αυτής, έχει προκύψει σχεδόν αποκλειστικά από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Ωστόσο υφίσταται μία έντονη υποψία πως η γνώση που προσλαμβάνεται χειραγωγείται και παράγεται επιλεκτικά με συγκεκριμένο τρόπο. Η γνώση μπορεί για παράδειγμα να κατευθύνεται από περιορισμένους παράγοντες που καθορίζουν την δημοσιογραφική αξία των πληροφοριών. Από μελετητές του πεδίου της Κοινωνιολογίας έχει παρατηρηθεί πως οι δημοσιογράφοι συχνά πλαισιώνουν επιλεκτικά δημόσια θέματα (Klinenberg, 2005). Ο Αμερικάνος ανθρωπολόγος Clifford Geertz(1973) υποστηρίζει πως η πολιτισμική πλαισίωση ενός γεγονότος τόσο από τα άτομα όσο και από τους δημοσιογράφους συντελείται στη βάση αισθητικών, πολιτικών και ιστορικών απόψεων. Κατά συνέπεια προκύπτει πως η πρόσληψη των ειδήσεων είναι αποτέλεσμα της προσωπικής ερμηνείας που αποδίδουν τα άτομα σε αυτές, καθώς και της δημοσιογραφικής πλαισίωσης που πραγματώνεται στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης. Από έρευνα του Ινστιτούτου Reuters σχετικά με τον

---

⁵ Μετάφραση: «Ο καθένας βλέπει αυτό που υπάρχει στην καρδιά του».

ειδησεογραφικό ιστότοπο Flamingo⁶, ξεχώρισαν τέσσερις (4) κατηγορίες ατόμων που παρακολουθούν τις ειδήσεις, πιο συγκεκριμένα τα άτομα που

- α) ενημερώνονται από τα εκείνα Μέσα τα οποία παρακολουθούσαν διαρκώς κατά την ανάπτυξη τους,
- β) χαρακτηρίζονται ως «Παθητικοί Αποδέκτες», επειδή δεν έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις ειδήσεις, ώστε να διαμορφώσουν προτίμηση σε κάποιο ειδησεογραφικό μέσο,
- γ) χαρακτηρίζονται ως «Αφοσιωμένοι Αποδέκτες», επειδή παρακολουθούν με συνέπεια τα νέα και
- δ) περιγράφονται με τη φράση «Προληπτικοί Λάτρες» των ειδήσεων, επειδή επικεντρώνονται κυρίως στην κατανάλωσή τους από πληθώρα πηγών και ειδών Μέσων.

Όπως είναι φυσικό, η πανδημία ως παγκόσμιο γεγονός συνέβαλε σε πολλές περιπτώσεις και σε μεγάλο βαθμό στη μεταβολή των ενημερωτικών συνηθειών των ανθρώπων. Καθώς αφορά όλα τα άτομα ανεξαιρέτως, η έναρξη της πανδημίας οδήγησε σε ένα καινούργιο φαινόμενο, το οποίο διατυπώθηκε με έναν νεολογισμό, τον όρο που θα μπορούσε να αποδοθεί στην Ελληνική με τη λέξη «πληροφοριοδημία» (“infodemic”). Με αυτόν τον όρο περιγράφεται η παροχή υπερβολικού αριθμού πληροφοριών, στις οποίες συγκαταλέγονται και εσφαλμένες ή ελλιπώς διασταυρωμένες πληροφορίες σε ψηφιακά και φυσικά περιβάλλοντα κατά την περίοδο έξαρσης μιας νόσου (WHO,2022). Λόγω της σύνθετης φύσης των ειδήσεων σε παραδοσιακά και νέα Μέσα, όπως αναφέρθηκε στην παρούσα ενότητα της προκείμενης μελέτης, οι πολίτες κατακλύστηκαν από πληθώρα πληροφοριών με την έναρξη της πανδημίας, με αποτέλεσμα να είναι απαιτητική η αποκωδικοποίηση και η επεξεργασία τους, ώστε οι πολίτες να οδηγηθούν σε συμπεράσματα.

---

⁶Galan, L., Osserman, J., Parker, T., Taylor, M.(2019). “How Young People Consume News and the Implications for Mainstream Media”, A report by Flamingo commissioned by the Reuters Institute for the Study of Journalism, Oxford University:

<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2021-02/FlamingoxREUTERS-Report-Full-KG-V28.pdf>

Από την έρευνα που παρουσιάζεται στην προκείμενη μελέτη προκύπτει αφενός πως η καθημερινή ενημέρωση των ερωτώμενων είναι συνήθεια που δημιουργήθηκε από την πανδημία και συνεχίστηκε ως κατάλοιπο και αφετέρου πως οι ερωτώμενοι βρίσκονταν διαρκώς σε επαγρύπνηση σχετικά με τις εξελίξεις του πανδημικού γίγνεσθαι. Αυτό το συμπέρασμα διατυπώνεται με σαφήνεια στην εξής δήλωση ενός ερωτώμενου: « ... Αφού έτσι και αλλιώς ήμασταν κλεισμένοι στο σπίτι η τηλεόραση ήταν ανοιχτή όλη τη μέρα και ακόμα και να μην ήθελες όλο και κάτι θα άκουγες. Έτσι κι αλλιώς ποιος δεν ήθελε όμως; ... τον υπόλοιπο χρόνο τον περνούσα στο κινητό ή τον υπολογιστή οπότε και πάλι όλο και κάτι θα ανέφερε κάποιος που συνήθως μετά θα το έμαχνες παραπάνω και πάει λέγοντας».

Σε έρευνα του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου φαίνεται πως ως κύρια πηγή πληροφόρησης κατά την περίοδο της πανδημίας, προτιμήθηκαν οι ιστοσελίδες (66%) και η τηλεόραση (57%) (Aristoteleio Panepistimeio Thessalonikis, 2022). Οι πηγές ενημέρωσης των νέων σχετικά με την πανδημία στη δική μας έρευνα παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές σε σχέση με την γενικότερη ενημέρωσή τους. Συγκεκριμένα, η τηλεόραση παρουσιάζεται να προτιμάται από έξι (6) άτομα, το διαδίκτυο από εννέα (9) ενώ μία ερωτώμενη αναφέρει συνδυαστικά το διαδίκτυο με ιατρούς από το οικείο της περιβάλλον. Επιπλέον, δύο (2) άτομα ανέφεραν πως αναζήτησαν σκοπίμως στο διαδίκτυο εγκεκριμένα επιστημονικά περιοδικά και άρθρα. Τέλος, μόλις ένας (1) ερωτώμενος ανέφερε πως αναζήτησε σκοπίμως πληροφορίες σχετικές με την πανδημία στην ιστοσελίδα της εφημερίδας «Καθημερινή».

4. Η παρουσίαση των ειδήσεων στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Είδαμε παραπάνω πως οι νέοι προσλαμβάνουν τις ειδήσεις με συγκεκριμένο τρόπο σε συνάρτηση με τα βιώματα και τις αξίες τους. Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα την σημασία που έχει η πρόσληψη των ειδήσεων στην εποχή της πανδημίας, θα αναλυθεί παρακάτω ο τρόπος που παρουσιάζονται τα νέα στη σύγχρονη εποχή, τόσο στα ΜΜΕ όσο και στα ΜΚΔ και θα διεξάγουμε συμπεράσματα σχετικά με τη διαμόρφωση του βαθμού εμπιστοσύνης στα Μέσα.

Συγχρόνως, θα παρουσιαστεί πως η δημοσιογραφική πλαισίωση δύναται να επηρεάζει τον βαθμό αυτό αλλά και η περίπτωση των eco-chambers, που αποτελούν σημαντικό κίνδυνο για μία δημοκρατική κοινωνία.

Οι εξελίξεις σχετικά με την πανδημία αφορούν άμεσα όλους τους ανθρώπους, ωστόσο λόγω της ιδιαίτερης φύσης τους, κυρίως των συναφών επιστημονικών δεδομένων και των επιπτώσεων που είναι πιθανό να επιφέρει η διαστρέβλωση τους, μόνο οι έγκυρες υγειονομικές πηγές μπορούν να ορίζονται ως έγκυρες. Σε ό,τι αφορά στους δέκτες, είναι ερευνητικά χρήσιμος ο διαχωρισμός των υγειονομικών υπαλλήλων από τους άλλους πολίτες, καθώς οι εν λόγω πληροφορίες αποκτούν διαφορετική βαρύτητα για καθεμία από τις δύο αυτές κατηγορίες.

Πιο συγκεκριμένα, αρχικά η κοινοποίηση πληροφοριών μέσω της χρήσης του διαδικτύου λειτούργησε ευεργετικά για τους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας, καθώς έτσι απέκτησαν πρόσβαση σε σύντομο χρονικό διάστημα σε μία ευρεία κατηγορία επιστημονικών πληροφοριών χωρίς γεωγραφικά σύνορα, τούς δόθηκε η δυνατότητα ανταλλαγής απόψεων σε επιστημονικά ψηφιακά φόρουμ (forums), μειώθηκε ο απαιτούμενος χρόνος αποκωδικοποίησης της γνώσης ενός άγνωστου φαινομένου και απέκτησαν σημαντικό ρόλο στην επιρροή της κοινής γνώμης. Αντίστοιχα, σε ό,τι αφορά στο ευρύ κοινό, δόθηκε η δυνατότητα άμεσης ενημέρωσης σχετικά με της κυβερνητικές αποφάσεις και ενημερώσεις, οι πολίτες απέκτησαν πρόσβαση σε πληροφορίες σημαντικές για την υγεία τους και τους προσφέρθηκε μία πιο επεξηγηματική παρουσίαση σημαντικών γραφημάτων. Ωστόσο, υπήρξαν σημαντικοί κίνδυνοι και για τις δύο κατηγορίες (Verner et al., 2020). Παρατηρήθηκε πως ο όγκος πληροφοριών αποδείχτηκε υπερβολικός για τους εργαζόμενους υγείας. Συχνά τα δεδομένα που κοινοποιούνταν επηρεάζονταν από την υποκειμενική άποψη των χρηστών, με αποτέλεσμα να ενισχύσουν την διασπορά πανικού και να οδηγήσουν στην κοινοποίηση περιεχομένου χαμηλής ποιότητας και αμφιβόλου εγκυρότητας. Επιπλέον, το ευρύ κοινό ήρθε αντιμέτωπο με εσφαλμένες πληροφορίες και περιεχόμενο το οποίο εξυπηρετούσε ετερόκλητα συμφέροντα και, γενικά, οι χρήστες βρέθηκαν εκτεθειμένοι σε μη επικυρωμένες πληροφορίες υγειονομικού ενδιαφέροντος (Verner et al., 2020).

Η παραπάνω περίπτωση επιβεβαιώνει ουσιαστικά την προαναφερόμενη θέση περί κατασκευής μιας πραγματικότητας υπό το πρίσμα των αξιών, των βιωμάτων και

των αντιλήψεων των ατόμων. Οι εργαζόμενοι στον χώρο της υγείας, αν και εκτέθηκαν σε ανάλογο όγκο πληροφοριών, ήταν σε θέση να ερμηνεύσουν και να αξιολογήσουν υπό διαφορετική οπτική αυτές τις πληροφορίες, προφανώς λόγω της επιστημονικής και επαγγελματικής κατάρτισής τους. Ωστόσο, όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως επαγγελματικής ταυτότητας, βίωσαν την πανδημία ως μία συλλογική εμπειρία, εξίσου απειλητική για νέους και μεγαλύτερους, για υγιείς και μη, ως εμπειρία που δεν κάνει διακρίσεις και δεν έχει μόνο μία διάσταση, καθώς, πέρα από την αγωνία και τον φόβο για τον ιό, πέρα από τα αντίστοιχα συναισθήματα για μία ενδεχόμενη νόσηση, ήρθαν αντιμέτωποι και με την πανδημία ως αφήγημα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης.

Προκειμένου να είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε συμπεράσματα για τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν οι νέοι στη χώρα μας τις ειδήσεις, οφείλουμε να επιχειρήσουμε να αντιληφθούμε, στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, την κατασκευασμένη ατομική πραγματικότητα τους. Στην ερώτηση σχετικά με τον λόγο για τον οποίο οι συμμετέχοντες στην έρευνα επέλεξαν την εκάστοτε πηγή ενημέρωσης αναφορικά με την πανδημία, κατά την αναφορά των συμμετεχόντων σε αυτούς τους λόγους διακρίνεται και μία διάχυτη καχυποψία απέναντι στις συναφείς με την πανδημία πληροφορίες των Μέσων.

Το κριτήριο επιλογής των πηγών ενημέρωσης κατά την περίοδο της πανδημίας παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Από το δείγμα μας προκύπτει ότι, μεταξύ άλλων, η αμεσότητα και η εγκυρότητα απασχόλησαν ιδιαίτερα τους νέους. Τα άτομα που αναφέρθηκαν σε επιστημονικά περιοδικά και άρθρα υπογραμμίζουν ότι «δίνουν καθαρές πληροφορίες βασισμένες σε νούμερα και στατιστικές και επειδή δεν είναι επιρρεπή στην τρομολαγνεία που επικρατεί στις ειδήσεις που βλέπουμε στην τηλεόραση», ενώ παράλληλα ασκούν κριτική στον τρόπο παρουσίασης των σχετικών ειδήσεων που προβλήθηκαν στην τηλεόραση. Μια ερωτώμενη δηλώνει χαρακτηριστικά: *«Η ενημέρωσή μου σχετικά με την πανδημία στην αρχή συνέβη χωρίς να το επιδιώκω. Παρακολουθούσαμε καθημερινά τα κρούσματα και τις τελευταίες εξελίξεις στην τηλεόραση με αγωνία. Πιο μετά κατά την πανδημία όμως που ήδη αρκετός κόσμος είχε αρχίσει να κολλάει τον ιό και οι περισσότεροι δεν πάθαιναν και τίποτα τρελό επέλεξα αν κλείσω την τηλεόραση μια και καλή. Δε μπορούσα άλλο. Πρέπει να ήμασταν περίπου στο δεύτερο lockdown και το να είμαι ξανά κλεισμένη σπίτι και να ακούω και όλη μέρα τις πιθανότητες που έχω να πεθάνω με εξόργιζε. Ειδικά*

όταν βγήκαμε ξανά από το lockdown ένιωσα λες και τα μέσα έφτιαχναν ένα κλουβί με μια μη αληθινή πραγματικότητα ποτισμένη με άπειρη υπερβολή.»

4.1 Η δημοσιογραφική πλαισίωση

Ως «πλαίσιο» ορίζεται ένα σχήμα ερμηνείας, το οποίο επιτρέπει στα άτομα να εντοπίσουν και να κατανοήσουν τα γεγονότα εντός του ζωτικού χώρου τους ειδικότερα και του κόσμου στο σύνολο του γενικότερα. Η πλαισίωση ενός θέματος είναι ένας τρόπος εστίασης της προσοχής σε μερικές μόνο πτυχές ενός ζητήματος και αντίστοιχα να ελαχιστοποιηθεί απέναντι σε άλλες. Η εν λόγω διαδικασία ενυπάρχει στην διαδικασία δημιουργίας των ειδήσεων από τα μέσα ενημέρωσης και δεν μπορεί να προσφέρει κατοπτρική αντανάκλαση της πραγματικότητας (Samaras,2002).

Κάθε ειδησεογραφικό γεγονός μπορεί να ανήκει σε μία από τις τρεις ακόλουθες κατηγορίες πλαισίωσης.

- α) *Ιδωμένο μέσα σε ένα συγκρουσιακό πλαίσιο, το οποίο οργανώνει την αφήγηση με άξονα τη σύγκρουση ανάμεσα στα αντίπαλα συμφέροντα δύο ομάδων.*
- β) *Τοποθετημένο σε ένα πλαίσιο ανθρωπίνου ενδιαφέροντος, όπου η αφήγηση οργανώνεται με την εστίαση στα θύματα.*
- γ) *Σε ένα πλαίσιο συνέπειας, στο οποίο η αφήγηση οργανώνεται με γνώμονα τη συνέπεια του περιεχομένου της για την κοινωνική ομάδα η οποία ενδιαφέρεται για αυτό (Price et al.)*

Τα πλαίσια κατηγοριοποιούνται με τη σειρά τους σε γενικά (generic) και θεματικά (issue-specific) (Wasike, 2013). Τα πρώτα αντιπροσωπεύουν την πλειονότητα των πλαισίων στα οποία παρουσιάζονται οι ειδήσεις και περιλαμβάνουν συγκρούσεις, οικονομικές επιπτώσεις κ.α. (Semetko & Valkenburg,2000) ενώ τα δεύτερα είναι πιο υποκειμενικά και μπορούν να διαφέρουν ανάλογα με το εκάστοτε περιεχόμενο των ειδήσεων (Wasike, 2013).

Οι συνέπειες της πλαισίωσης εμφανίζονται όταν ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αλληλοεπιδρά με γνωστικά στοιχεία του θεατή, ενεργοποιώντας συγκεκριμένα από αυτά έναντι άλλων. Η αρχή της «προτίμησης της προσβασιμότητας» (accessibility bias) υποστηρίζει πως η επιρροή του περιεχομένου των Μέσων οφείλεται στη δυνατότητά τους να καθιστούν τις πληροφορίες προσβάσιμες ή ανακτήσιμες από τη

μνήμη. Η χρήση πλαισίων από τα Μέσα καθιστά συγκεκριμένες πράξεις, καταστάσεις και γεγονότα πιο προσιτά στη μνήμη από άλλα (Samaras, 2002).

Η πλαισίωση δεν αφορά μόνο τα παραδοσιακά Μέσα αλλά και τα νέα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το κοινωνικό δίκτυο Twitter. Σε σχετική έρευνα αποτυπώθηκαν οι τρόποι με τους οποίους μέλη του Αμερικάνικου Κογκρέσου πλαισιώνουν «τιτιβίσματα» (tweets) πολιτικού περιεχομένου χρησιμοποιώντας hash tags (Hemiphill et al., 2013).

Η θεωρία καθορισμού ατζέντας (Agenda setting theory) αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο η ειδησεογραφική κάλυψη στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης καθορίζει ουσιαστικά ποια είναι τα θέματα εκείνα στα οποία θα επικεντρωθεί η προσοχή του κοινού. Ως θεωρία βασίζεται σε δύο αρχές: α) ότι τα μέσα φιλτράρουν και διαμορφώνουν αυτό που παρουσιάζεται στο κοινό αντί να παραθέτουν απλώς ιστορίες και β) ότι η προσοχή που δίνουν τα Μέσα σε ένα ζήτημα είναι ανάλογη με την πιθανότητα να θεωρηθεί το συγκεκριμένο ζήτημα από το κοινό ως σημαντικό (Alvernia University, 2018).

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και συγχρόνως συναφές με το θέμα της παρούσης έρευνας είναι το προπαγανδιστικό πλαίσιο, το οποίο ενεργοποιείται ρητά με άμεσες αναφορές όπως είναι ο όρος «προπαγάνδα» και έμμεσα με αναφορές στους όρους «ψέμα» και «παραπληροφόρηση». Από τις συναφείς μελέτες προκύπτει πως όσο πιο εξαρτημένη είναι μία ιστορία από σχόλια πηγών εκτός από εκείνες που προέρχονται από επαίοντες, οι οποίοι στην περίπτωση της πανδημίας αποτελούν τους υγειονομικούς, τους δημοσιογράφους, κυβερνητικούς θεσμούς κ.α., τόσο πιθανότερο είναι αυτή η ιστορία να επιτελείται στο προπαγανδιστικό πλαίσιο (Samaras, 2002). Ένας ερωτώμενος για τη γενική του θεώρηση σχετικά με την πανδημία όπως αυτή παρουσιάστηκε στα ΜΜΕ αναφέρει: «...Είναι κάτι που αφορά τον καθένα... ειδικά όταν ξεκίνησαν οι εμβολιασμοί που βλέπαμε στα ρεπορτάζ ότι ακόμα και συνομήλικοί μας έτρεχαν να κάνουν το εμβόλιο και έλεγαν ότι είναι πλέον ασφαλείς αυτό μου έδινε μία αισιοδοξία».

Έχει διαπιστωθεί πως τα Μέσα υιοθετούν μία συγκεκριμένη μορφή προσέγγισης ως προς την κάλυψη υγειονομικών κρίσεων. Πρόκειται για μία προσέγγιση που χωρίζεται σε τρία στάδια σε καθένα από τα οποία ακολουθούνται συγκεκριμένες πρακτικές. Στο αρχικό στάδιο, τα ρεπορτάζ εστιάζουν στην ταχύτητα

διασποράς της ασθένειας, την ανάγκη για ανθρωπιστική βοήθεια, μαρτυρίες από περιοχές που έχουν πληγεί και δηλώσεις από υγειονομικούς που αφορούν την σοβαρότητα της κατάστασης. Εν συνεχεία, δίνεται έμφαση στην κρατική ετοιμότητα για τη νέα απειλή, την βοήθεια που παρέχεται στις πληγείσες από την πανδημία χώρες και την πιθανότητα διασποράς της ασθένειας. Τέλος, η προσοχή στρέφεται πάλι στον περιορισμό της διασποράς στην πατρίδα του τηλεοπτικού κοινού (Gerlach, 2016).

Σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των Μέσων σε περιόδους υγειονομικής κρίσης, η Wald (2008) σε έρευνα της γενικά διαπιστώνει πως η πλαισίωσή τους αποτελεί «αφηγηματική της έξαρσης» (outbreak narrative), η οποία εγκυμονεί κινδύνους καθώς έχει ισχυρή επιρροή στην συμπεριφορά των ανθρώπων, την οικονομία κ.α.. Εάν λάβουμε υπόψη μας και το γεγονός ότι ένα συμβάν αναγνωρίζεται ως αληθές μόνο εάν μεταδοθεί από τα ΜΜΕ ή αναπαραχθεί στα ΜΚΔ (Lasch, 2002), η πλαισίωση της πανδημίας μπορεί να επιφέρει μοιραίες επιπτώσεις στην κοινωνία.

4.2 Ο βαθμός εμπιστοσύνης στα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης

Έχει διαπιστωθεί πως η σχέση ανάμεσα στα ΜΜΕ και την πολιτική απασχολεί ολοένα και περισσότερο τους ανθρώπους. Συγκεκριμένα, όσο περισσότερο παρουσιάζεται να συσχετίζεται κάποιο μέσο ενημέρωσης ασχέτως της φύσης του (παραδοσιακό ή νέο) με ένα πολιτικό κόμμα, τόσο πιθανότερο είναι τα άτομα να αναπτύξουν μεγαλύτερο βαθμό αβεβαιότητας και να στραφούν στην αναζήτηση πληροφοριών από λιγότερο αξιόπιστες πηγές με μη διαπιστευμένο περιεχόμενο (Γεωργακόπουλος et. al. 2021). Η αβεβαιότητα με τη σειρά της οδηγεί σε δυσπιστία απέναντι στα ΜΜΕ στο σύνολο τους. Ο ερευνητικός οργανισμός Διανέοσις παρουσιάζει ως εύρημα σε έρευνα σχετικά με τον βαθμό εμπιστοσύνης απέναντι στα ΜΜΕ ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο lockdown, ότι το μεγαλύτερο ποσοστό ανέρχεται μόλις στο 7,2% και συναντάται σε ηλικίες ανάμεσα στα δεκαεπτά (17) και τα είκοσι τέσσερα (24) έτη.

Σχετικά ευρήματα διαφαίνονται και στη δική μας έρευνα. Χαρακτηριστικά, ένας ερωτώμενος δηλώνει σχετικά με τον ρόλο των ΜΜΕ στην εμβολιαστική εκστρατεία πως: *«Τα περισσότερα ΜΜΕ (μεγάλης εμβέλειας, δε γνωρίζω για τα πολύ μικρά) στην Ελλάδα προώθησαν τον εμβολιασμό, αν και σε διαφορετικούς τόνους λόγω της ταύτισής τους με διαφορετικά πολιτικά κόμματα και αντίστοιχες ατζέντες. Ορισμένα εξ αυτών το έκαναν διστακτικά, εικάζω λόγω κομματικής σκοπιμότητας, το οποίο ίσως και να επηρέασε το ποσοστό εμβολιασμού.»* Επιπλέον, εντύπωση προξενεί και η άποψη ενός ερωτώμενου, ο οποίος θεωρεί πως πράγματι τα Μέσα οφείλουν να δρουν σε συνάρτηση με τις κυβερνητικές επιταγές. Αναφέρει μάλιστα πως τα Μέσα: *«...θα πρέπει να ακολουθούν την γραμμή που ορίζει η εκάστοτε κυβέρνηση για την οικονομική αντοχή του κράτους»*. Ανάμεσα στις υπόλοιπες απαντήσεις που λήφθηκαν, τα Μέσα κατά την περίοδο της πανδημίας χαρακτηρίζονται ως: *«...προπαγανδιστικά», «μονόπλευρα και επικίνδυνα»* και παρουσιάζονται *«... να σπείρουν την καταστροφή και τον φόβο»*. Καθώς το κράτος και τα ΜΜΕ είναι οι δύο κύριοι παράγοντες διαμόρφωσης συναισθηματικής διάθεσης των ατόμων, όπως θα αναλυθεί αργότερα, η έλλειψη εμπιστοσύνης σε αυτά έχει άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνία.

Με βάση τις παραπάνω θέσεις μπορούμε εύλογα να εικάσουμε πως η εμπιστοσύνη των νέων απέναντι στα Μέσα έχει κλονιστεί βαθύτατα, αφού ακόμα και δύο (2) ερωτώμενοι που εκφράστηκαν απολύτως θετικά απέναντι τους σχολίασαν συγχρόνως ότι: *«Τρομοκράτησαν γιατί έπρεπε να τρομοκρατήσουν»* και *«Σίγουρα οι ειδήσεις είναι κατευθυνόμενες αλλά προφανώς και υπάρχει λόγος»*.

Συνολικά θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως εννέα (9) από τους ερωτώμενους φανερώνουν σαφή προκατάληψη απέναντι στο ζήτημα της εμπιστοσύνης στα ΜΜΕ, τέσσερις (4) ουδέτερη στάση και μόλις δύο (2) θετική. Το γεγονός αυτό δεν συναντάται μόνο στην περίπτωση της χώρας μας. Αποτελεί την παγκόσμια πραγματικότητα, σύμφωνα με την οποία οι νέοι αποστρέφονται την ενημέρωση τα τελευταία χρόνια (Newman et al,2020).

Ένας ερωτώμενος της έρευνάς μας, σχολιάζοντας τον τρόπο προβολής των ειδήσεων στα μέσα, αναφέρει: *«Η αλήθεια είναι ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης σε περιόδους κρίσεων νομίζω ότι δημιουργούν τρομερή αναστάτωση στον τρόπο που μεταφέρουν την πληροφορία στο μέσο πολίτη. Είναι πολύ χρήσιμη η πρόσβαση στην πληροφορία και η ενημέρωση του πολίτη για τις εξελίξεις σε σχέση με οποιοδήποτε*

θέμα ο τρόπος όμως που έγινε σε σχέση με τον κορονοϊό νομίζω ότι έσπειρε τον πανικό και μετά από ένα διάστημα το κομμάτι κυρίως τις καθημερινής ενημέρωσης δημιουργούσε πολύ μεγάλο άγχος γιατί όλο και ανέβαιναν τα νούμερα και δεν ήταν καθόλου καθησυχαστικό αυτό, ενώ υπήρχε στην αρχή ένα κλίμα ότι το 'χούμε, είμαστε συγκροτημένοι και οργανωμένοι και υπάρχει πλάνο αντιμετώπισης αυτής της κατάστασης κάπως ξέφυγε το πρόβλημα και θεωρώ ότι συνέβαλαν αρκετά τα Μέσα σε αυτό. Στο κομμάτι του πανικού εδώ επίσης επειδή φάνηκε αρκετά ότι η κυβέρνηση είχε δυσκολίες να αντιμετωπίσει την κατάσταση και δεν ήμασταν πολύ προετοιμασμένοι όσο πιστεύω τουλάχιστον ότι χρειαζόταν η αλλαγή της ενημέρωσης από μέρα σε μέρα και των οδηγιών καθώς και η προβολή αυτών των αλλαγών δημιουργείσαι σύγχυση στους πολίτες και νομίζω ότι κλόνισε και την εμπιστοσύνη πλέον σε αρκετά μεγάλο βαθμό σε σχέση με την ικανότητα αντιμετώπισης. Δηλαδή όταν σου λένε ότι πρέπει να ακολουθείς αυτά και θα πάνε όλα καλά και δεν θα υπάρχει πρόβλημα και αυτό προβάλλεται ξανά και ξανά στα μέσα καλό είναι να μπορείς να υποστηρίξεις αυτά που έχεις πει αλλιώς μετά χάνεις την αξιοπιστία σου». Εδώ φαίνεται πως η εμπιστοσύνη στις προβαλλόμενες ειδήσεις θεωρείται αποτέλεσμα τις αξίας των πληροφοριών. Ο ερωτώμενος υποστηρίζει πως, εάν οι προβαλλόμενες πληροφορίες στα Μέσα δεν αποδειχθούν έγκυρες, ο κόσμος αποπροσανατολίζεται και τα αντιμετωπίζει με καχυποψία. Το γεγονός αυτό είναι φυσικό, αφού η πανδημία ήταν μία πρωτόγνωρη εμπειρία για τους πολίτες και η ανάγκη τους για καθοδήγηση μεγάλη.

4.3 «Κλειστά συστήματα» (Eco-chambers) – η σημασία του φαινομένου στην εποχή της πανδημίας

Ως ΜΚΔ ορίζονται μορφές ηλεκτρονικής επικοινωνίας, για παράδειγμα ιστοσελίδες κοινωνικής δικτύωσης, μέσω των οποίων οι χρήστες δημιουργούν διαδικτυακές κοινότητες προκειμένου να μοιραστούν πληροφορίες, ιδέες, προσωπικά μηνύματα αλλά και άλλου είδους περιεχόμενο όπως είναι οι εικόνες και τα βίντεο (Merriam&Webster, 2004). Στα ΜΚΔ Οι χρήστες περιηγούνται στην κεντρική σελίδα της εκάστοτε πλατφόρμας και σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα μεταφέρονται σε διαφορετικά μέρη, σε διαφορετικές καταστάσεις και σε πληροφορίες διαφορετικής βαρύτητας. Επιπλέον, μπορούν να προχωρήσουν στην παραγωγή διαφορετικών ειδών περιεχομένου όπως είναι τα ιστολόγια (blogs), τα «τιτιβίσματα» (tweets), σχόλια σε

ιστοσελίδες αλλά και τα μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Τα περιεχόμενα αυτού του είδους λειτουργούν ως άμεσος εκφραστής της κοινής γνώμης (Newman et al., 2014). Μία άλλη δυνατότητα που προσφέρεται γενικά τόσο στο διαδίκτυο όσο και στα ΜΚΔ είναι η αναζήτηση πληροφοριών σχετικά με προϊόντα, γεγονότα, φυσικά πρόσωπα κ.α. Με κάθε αναζήτηση τέτοιας μορφής, οι χρήστες αφήνουν πίσω τους ένα ψηφιακό αποτύπωμα (digital footprint)⁷. Τα ψηφιακά αποτυπώματα μπορούν να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να ανιχνευθούν οι κινήσεις ενός ατόμου στο διαδίκτυο αλλά και οι συσκευές που ένα άτομο χρησιμοποιεί. Αυτά διακρίνονται σε δύο κατηγορίες:

α) Ενεργά ψηφιακά αποτυπώματα: αναφέρονται σε ενέργειες στις οποίες οι χρήστες μοιράζονται πληροφορίες ηθελημένα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το ανέβασμα περιεχομένου και η συμμετοχή σε διαδικτυακά forums. Επιπλέον, οι πληροφορίες που συλλέγονται από τη συμπλήρωση μιας διαδικτυακής φόρμας στην περίπτωση μιας διαδικτυακής αγοράς αλλά και από την εγγραφή σε ένα ενημερωτικό δελτίο (newsletter) κατατάσσονται επίσης στα ενεργά ψηφιακά αποτυπώματα.

β) Παθητικά ψηφιακά αποτυπώματα: δημιουργούνται όταν συλλέγονται πληροφορίες εν αγνοία των χρηστών. Για παράδειγμα, ο αριθμός επισκέψεων σε μία ιστοσελίδα, η τοποθεσία των χρηστών και η διεύθυνση Διαδικτυακού Πρωτοκόλλου (IP address) οδηγούν σε μία συλλογή πληροφοριών του χρήστη χωρίς ο ίδιος να τη συνειδητοποιεί. Σε ό,τι αφορά στα ΜΚΔ, παραδείγματα βρίσκουμε ανάμεσα στα likes, τις κοινοποιήσεις και τα σχόλια των χρηστών, δηλαδή την αλληλεπίδραση τους με συγκεκριμένες ιστοσελίδες και ψηφιακά προφίλ.

Τα διαδικτυακά αποτυπώματα είναι μείζονος σημασίας, αφού είναι είτε μόνιμα είτε σχεδόν μόνιμα και έχουν τη δύναμη να καθορίσουν τη διαδικτυακή υπόσταση ενός ατόμου. Μεγάλο ρόλο στην παραπάνω διαδικασία διαδραματίζουν οι αλγόριθμοι, που με τη σειρά τους καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό, με βάση τα δεδομένα που έχουν συλλεχθεί για έναν χρήστη, το διαδικτυακό περιεχόμενο στο οποίο ο χρήστης θα εκτεθεί.

---

⁷ Το ψηφιακό αποτύπωμα αφορά ουσιαστικά στον όγκο των δεδομένων που αφήνουν οι χρήστες όταν βρίσκονται στο διαδίκτυο όπως είναι οι ιστοσελίδες που επισκέπτονται, τα μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που ανταλλάσσουν, οι πληροφορίες που συμπληρώνουν διαδικτυακά, οι διαφημίσεις που επιλέγουν να δουν κ.α.

Με ανάλογο τρόπο, συσχετίζοντας τις πληροφορίες μεταξύ τους και δημιουργώντας προφίλ χρηστών, εμφανίζονται στους χρήστες του διαδικτύου συγκεκριμένες ειδήσεις και πληροφορίες σχετικές με τα ενδιαφέροντα και τις απόψεις τους, περιορίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την επαφή τους με διαφορετικές απόψεις και αντίθετες θέσεις. Αυτή είναι η διαδικασία δημιουργίας των «κλωβών αντήχησης» ή, αλλιώς, «θαλάμων ήχους» (“eco-chambers”). Κατά τον Sunstein (2016) πρόκειται για μία διαδικτυακή δημόσια συζήτηση που διαδραματίζεται σε ένα φόρουμ, κάποια σελίδα κοινωνικής δικτύωσης κ.α., στην οποία οι συμμετέχοντες είναι ομογάλακτοι, έχουν δηλαδή μια ιδεολογική ομοιογένεια. Από έρευνα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης προκύπτει πως τα άτομα που εκτίθενται σε περιεχόμενο του οποίου η ιδεολογική αντίληψη είναι αντίθετη με την δική τους καταλήγουν να βιώνουν ένα συναίσθημα δυσφορίας, από το οποίο και επιχειρούν να απαλλαγούν. Επιπλέον, διαφαίνεται πως τα άτομα που διαβάζουν ειδήσεις προτιμούν πηγές οι οποίες συμπλέουν με τις δικές τους ιδεολογικές πεποιθήσεις και για τον λόγο αυτό δεν προτίθενται να τις αλλάξουν (Woolley & Joseff, 2020). Τα άτομα που λαμβάνουν μέρος σε τέτοιου είδους συζητήσεις υιοθετούν συχνά εξτρεμιστικές στάσεις και έχουν αντίστοιχες πεποιθήσεις, θεωρώντας τις αντίθετες απόψεις κατώτερες (Bright et al., 2020).

Το γεγονός αυτό βέβαια δεν είναι μονόπλευρο, δηλαδή δεν ισχύει μόνο για τους αναγνώστες, αλλά και για τους συντάκτες των ψηφιακών ειδήσεων. Παρατηρείται ότι πληθώρα ειδησεογραφικών πηγών, κυρίως διαδικτυακών τείνουν να πλαισιώνουν τις ειδήσεις με τον τρόπο τον οποίο εικάζουν ότι προτιμούν οι ακόλουθοι τους, ανεξαρτήτως της δημοσιογραφικής ιδεολογίας τους. Αντιλαμβανόμαστε, λοιπόν, ότι στην περίπτωση κατά την οποία ένας χρήστης διαδικτύου εμπλακεί σε ένα «κλειστό σύστημα» ορισμένης ιδεολογίας, καθίσταται διαδικτυακά δύσκολο να ξεφύγει από αυτήν.

Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται κυρίως με τα πολιτικά δρώμενα, όπου το είναι έντονο το φαινόμενο της πόλωσης. Όπως αναλύθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της προκείμενης μελέτης σχετικά με την πρόσληψη των ειδήσεων, οι καταναλωτές τους προβαίνουν σε σχετική αναζήτηση με βάση τις ιδεολογικές αντιλήψεις, τις αξίες και τις πεποιθήσεις τους. Η έκθεση των ατόμων σε εκτεταμένη ροή παραπλανητικών και προπαγανδιστικών πληροφοριών μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα τη μεταβολή στη

συμπεριφορά τους. Έτσι, τα άτομα κινδυνεύουν να μετατραπούν σε διαχειρίσιμα όντα, επιρρεπή στη χειραγώγηση (Wooley & Joseff, 2020).

Όλοι οι συμμετέχοντες της έρευνας μας αναφέρουν πως συζήτησαν πρωτίστως σχετικά με την πανδημία και δευτερευόντως με το εμβόλιο, με τους φίλους και τους συγγενείς τους. Επιπλέον, αναφέρουν πως συχνότερα θα μοιράζονταν ειδήσεις που συνάντησαν διαδικτυακά με τη μορφή προσωπικών μηνυμάτων στα ΜΚΔ και σπανιότερα θα μοιράζονταν ανοικτά τη γνώμη τους κοινοποιώντας την στα προσωπικά τους προφίλ. Τέλος, δέκα (10) ερωτώμενοι αναφέρουν ότι αρκέστηκαν στις ειδήσεις που συνάντησαν στα εγχώρια μέσα και μόνο πέντε (5) δηλώνουν ότι αναζήτησαν και ξενόγλωσσες πηγές ειδήσεων.

Τα ΜΚΔ στο σύνολο τους προσέφεραν μία σειρά δυνατοτήτων και τροποποίησαν τον τρόπο κοινοποίησης των πληροφοριών. Η κοινοποίηση πληροφοριών στα ΜΚΔ, όπως είναι το Facebook και το Twitter, οδήγησε ακόμη και στην αύξηση της επισκεψιμότητας ιστοσελίδων όπως είναι το BBC. Στο Ηνωμένο Βασίλειο παρατηρήθηκε ότι κατά τον Μάιο του 2011 οι ειδησεογραφικές ιστοσελίδες βασίζουν κατά 7,5% την επισκεψιμότητα τους στο Facebook (Newman et al., 2014).

Το κοινωνικό δίκτυο Facebook απασχολεί 15.000 διαχειριστές περιεχομένου⁸ και έχει περί τα 2.9 δισεκατομμύρια χρήστες. Ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί είναι να ανταμείβει ουσιαστικά την αλληλεπίδραση, ενώ αναφέρει συχνά πως πρόκειται για μία πολυσυλλεκτική και συμπεριληπτική πλατφόρμα. Οι ιδιαίτερα ενεργοί χρήστες σε αυτό καταλήγουν να έχουν τεράστια επιρροή και το περιεχόμενο που μοιράζονται να φτάνει μέσω του ειδικά διαμορφωμένου αλγορίθμου σε έναν μεγάλο αριθμό χρηστών ανά τον κόσμο. Φαίνεται, λοιπόν, ότι το Facebook δεν προωθεί την ποιότητα στο περιεχόμενο, άρα και την ορθότητα στις πληροφορίες του, αλλά αξιολογεί ως πολυτιμότερη την αλληλεπίδραση που δημιουργεί μία δημοσίευση, ασχέτως εάν αυτή είναι θετική ή αρνητική (Hidman et al., 2022).

Μία αμερικάνικη έρευνα αποκαλύπτει ότι το 62% των Αμερικάνων που έχουν ενηλικιωθεί ενημερώνεται κυρίως από τα ΜΚΔ (Gottfried & Shearer, 2016). Στη δική μας έρευνα, αν και όλοι οι ερωτώμενοι ανέφεραν το διαδίκτυο ως μία από τις βασικές

---

⁸Content moderators: είναι στην ουσία υπεύθυνα άτομα για την αξιολόγηση δυνητικά προσβλητικού, απρεπούς ή ακόμα και επικίνδυνου περιεχομένου.

πηγές πληροφόρησης, μόλις τρεις (3) έκαναν λόγο για τα ΜΚΔ ξεχωριστά και πιο συγκεκριμένα το Facebook και το Instagram.

Ιδιαίτερα στην περίπτωση των απόψεων του κοινού, παρατηρείται μία μεταβολή στον ρόλο των Λειτουργών των Δημοσίων Πληροφοριών (ΛΔΠ)⁹, οι οποίοι από φύλακες λειτουργούν ως ερμηνευτές των πληροφοριών, ανάλογα με την ικανότητα τους να χρησιμοποιούν τα ΜΚΔ προκειμένου να επιτύχουν την προώθηση αλλά και την άντληση πληροφοριών σχετικά με τις απόψεις των πολιτών (Hughes & Palen, 2012).

Η ενημέρωση μετατρέπεται σε μία συμμετοχική διαδικασία, στην οποία κάθε πολίτης έχει δικαίωμα να έχει γνώμη. Στην ψηφιοποιημένη ρευστή πραγματικότητα του διαδικτύου η αποδοχή της ειδησεογραφίας τίθεται υπό αμφισβήτηση (Luhmann,2003).

Κατά τη δική μας έρευνα και σύμφωνα με τις απαντήσεις των συμμετεχόντων για την προτίμηση τους σχετικά με τις πληροφορίες που εμφανίζονται στην αρχική σελίδα στο προφίλ του κοινωνικού δικτύου τους ή εάν έχουν συνδέσει το προφίλ τους με συγκεκριμένες εφημερίδες και ακόμα πιο έγκυρες πηγές, όπως ιατρικά περιοδικά, δύο(2) μόνο άτομα κατανάλωσαν ό,τι προέκυψε στην αρχική τους σελίδα, δύο (2) ακόμα δεν ενδιαφέρθηκαν να ενημερωθούν από καμία από τις εναλλακτικές πηγές, οκτώ (8) διάλεξαν σκοπίμως συγκεκριμένες εφημερίδες όπως «...την Καθημερινή και καμιά φορά την Εστία» και τρεις (3) συνδύασαν τις πληροφορίες της αρχικής τους σελίδας, ενώ ένας (1) ερωτώμενος ανέφερε πως: *«Ακολουθώ αρκετές σελίδες εφημερίδων στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης οπότε η αρχική σελίδα μου είχε βομβαρδισμό πληροφορίας σε σχέση με τον κορονοϊό και τον εμβολιασμό και είχε και πολύ μεγάλη διαμάχη μεταξύ των ανθρώπων που εκφράζονται μέσα σε αυτά αλλά ναι χρειάστηκε να προσθέσω προφανώς περισσότερες σελίδες εφημερίδων και άλλες πηγές πληροφοριών ώστε να ενημερωθώ όσο δυνατόν καλύτερα».*

Στο συγκεκριμένο σημείο συναντάμε μία αντίφαση, καθώς τα δύο άτομα που δηλώνουν πως δεν επέλεξαν να ενημερωθούν για την πανδημία ούτε μέσω της

---

⁹ΛΔΠ (Λειτουργοί Δημοσίων Πληροφοριών) : Επαγγελματίες αρμόδιοι για την επικοινωνία με το κοινό, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης ή άλλους φορείς σε συνάρτηση με τις ανάγκες και τις επιταγές πληροφόρησης που σχετίζονται με ένα γεγονός (μία άποψη, στην περίπτωση του παραπάνω παραδείγματος).

αρχικής τους σελίδας είχαν δηλώσει σε προηγούμενη ερώτηση πως η κύρια πηγή ενημέρωσης τους σχετικά με την πανδημία είναι το διαδίκτυο σε συνδυασμό με τα ΜΚΔ.

5. Παραπληροφόρηση, ψευδείς ειδήσεις και διαδικτυακή προπαγάνδα

Ο όρος «παραπληροφόρηση» ακούγεται ολοένα και πιο συχνά στις μέρες μας. Ενώ φαίνεται αφύσικο κάποιος να την ενισχύει, παρατηρήθηκε ότι το γεγονός αυτό δεν συμβαίνει σπάνια. Στο κεφάλαιο αυτό θα δούμε όλους τους λόγους για τους οποίους υπάρχει ζήτηση για παραπληροφόρηση, καθώς και ότι αυτή λειτουργεί ενίοτε ευεργετικά και ακόμη ότι τα άτομα την ενισχύουν άθελα τους.

Προκειμένου να σχηματιστεί μία ευρύτερη εικόνα για τους κινδύνους που αντιμετωπίζουν οι νέοι, άλλοτε ως χρήστες του διαδικτύου και άλλοτε ως δέκτες των ειδήσεων από τα ΜΜΕ, χρειάζεται να εξηγηθούν ορισμένοι καίριοι ορισμοί. Ανάμεσα σε αυτούς τους ορισμούς είναι η «παραπληροφόρηση», η «διάκριση των ψευδών ειδήσεων» και η «διαδικτυακή προπαγάνδα» και στον αντίποδα η «διασταύρωση των γεγονότων» και ο «μιντιακός εγγραματισμός» ως όπλα ενάντια τους.

Καθημερινά πολλοί αποδέκτες πληροφοριών βρίσκονται αντιμέτωποι με το ζήτημα της παραπληροφόρησης. Μερικοί από αυτούς απλώς επηρεάζονται, ενώ άλλοι αναζητούν διαρκώς και ταυτίζονται με πηγές παραπληροφόρησης, απορρίπτοντας σκοπίμως άλλες πηγές πληροφοριών (Woolley & Joseff, 2020). Επιπλέον, η ύπαρξη πολλαπλών, ταυτόχρονων μεθόδων διάδοσης γνώσης έχει αποδειχθεί πως προκαλεί γνωστική υπερφόρτωση και ενισχύει την πιθανότητα λάθους (Leape, 1997).

Ο λόγος για τον οποίο συμβαίνουν τα ανωτέρω εξηγείται με βάση την ψυχολογία της πρόσληψης των πληροφοριών, τον σχηματισμό της γνώμης αλλά και τον παράγοντα της ζήτησης, στοιχεία που ευνοούν τόσο την εξάπλωση όσο και την κατανάλωση της παραπληροφόρησης ανά τον κόσμο. Με την τεχνολογία να επηρεάζει σημαντικά τις ενημερωτικές συνήθειες των ανθρώπων, την παραγωγή πληροφοριών με κατευθυνόμενους σκοπούς αλλά και τη χειραγώγηση αυτών των πληροφοριών, οι δημοσιογράφοι και άλλοι φορείς που έχουν εργαστεί σκληρά για την ανοικτότητα ενός παγκόσμιου χώρου πληροφοριών καλούνται να αναπτύξουν

καινοτόμες προσαρμογές σκεπτόμενοι με βάση γνώσεις αποκτηθείσες παρατηρώντας την ζήτηση σε κάθε περίπτωση (Woolley & Joseff K, 2020).

Η ζήτηση στην παραπληροφόρηση διακρίνεται σε δύο κατηγορίες ψυχολογικών κατευθυντήριων δυνάμεων, τις παθητικές και τις ενεργές. Οι παθητικές δυνάμεις οριοθετούνται ως μία ασυνείδητη διαδικασία στοχασμού, αιτιολογίας και εξήγησης από την πλευρά του ατόμου, ενώ οι ενεργητικές δυνάμεις καθοδηγούνται από το εγχείρημα του ατόμου να καταλήξει σε συμπεράσματα βασισμένα σε γνωσιακές διαδικασίες (Woolley & Joseff, 2020).

Προκειμένου να κατανοηθούν σε βάθος οι παθητικές και ενεργές κινητήριες δυνάμεις της παραπληροφόρησης, χρειάζεται να προηγηθεί η ανάλυσή τους. Οι παθητικές δυνάμεις αφορούν την τάση των ατόμων να εμμένουν στα αρχικά συμπεράσματα που έχουν εξαγάγει για ένα ζήτημα (“Belief perseverance effect”), τα οποία οδηγούν τα άτομα σε αποφάσεις και στη διαμόρφωση πεποιθήσεων. Ομοίως, η επίδραση της οικειότητας διαδραματίζει σημαντικό ρόλο, καθώς επαναλαμβανόμενες πληροφορίες ή πληροφορίες που ταιριάζουν με την ατομική εμπειρία κατηγοριοποιούνται από τα άτομα ως αληθείς και ορθές (Woolley & Joseff, 2020). Αντιστοίχως, οι ενεργές κινητήριες δυνάμεις αναφέρονται στην τάση των ατόμων να ταυτίζονται με πεποιθήσεις τις οποίες θεωρούν κοινές και δημοφιλείς επειδή τις υιοθετούν πολλά άλλα άτομα (“Bandwagon effect”). Ακόμη, οι πληροφορίες που είναι πιθανότερο να θεωρήσουν έγκυρες οι χρήστες του διαδικτύου είναι εκείνες τις οποίες αντιλαμβάνονται ως ανάλογες ή σύμφωνες με όσες οι ίδιοι ήδη διαθέτουν. Αυτή η διαπίστωση, σε συνδυασμό με τη βαθύτερη επιθυμία των ανθρώπων να καταλήγουν σε συμπεράσματα αποδίδοντας μεγαλύτερη αξιοπιστία σε τέτοιες πληροφορίες, προσφέρει μία εξήγηση για τη ζήτηση της παραπληροφόρησης (Woolley & Joseff, 2020).

Μία έρευνα στον τομέα της διαδικτυακής δημοσιογραφίας καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι ιστορίες που θεωρούνται αξιόπιστες με κριτήριο την αλήθεια τους αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερο ενδιαφέρον από ό,τι το συνολικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει μία αφήγηση. Αντιστρόφως, εάν μία ιστορία θεωρείται απίθανη το ενδιαφέρον μειώνεται.

Το φαινόμενο της ψηφιακής παραπληροφόρησης αποτελεί ένα ιδιαίτερο πεδίο ενδιαφέροντος για την ερευνητική κοινότητα. Ο τρόπος λειτουργίας του διαδικτύου

προσφέρει τη δυνατότητα για εκμετάλλευση των αλγορίθμων του αυτοματισμού για τη χειραγώγηση των ατόμων σε ψηφιακά περιβάλλοντα και δημιουργούνται διαδικτυακές εκστρατείες παραπληροφόρησης σε περιόδους κρίσεων και φυσικών καταστροφών (Woolley & Joseff, 2020).

Φυσικά, καθώς τα μέσα στο σύνολο τους αλλά ειδικότερα τα ΜΚΔ και το διαδίκτυο, στην περίπτωση που αναλύεται παραπάνω, λειτουργούν ως μέσο αντίληψης του κόσμου, η προαναφερόμενη πρακτική οδηγεί συχνά ειδικές ομάδες συμφερόντων στην επιστράτευση αντίστοιχων τακτικών, προκειμένου να ενισχύσουν με τεχνητό τρόπο τα μηνύματα τους και να επιτεθούν στους αντιπάλους τους. Ένας χώρος στον οποία συναντάμε συχνά αυτή την τακτική είναι και η πολιτική (Woolley & Joseff, 2020).

Κατά τη διάρκεια της προεδρίας του Donald Trump (2017-2021), για παράδειγμα, αναπτύχθηκε η τέχνη της αξιοποίησης των μαζικών Μέσων, προκειμένου να ενισχυθούν ή ακόμη και να επιβληθούν εκστρατείες παραπληροφόρησης. Για την επίτευξη αυτού του στόχου επιστράτευσε τη χρήση τριών συγκεκριμένων πρακτικών της επαγγελματικής δημοσιογραφίας: α) την εστίαση στην θεσμική ελίτ, καθώς γεγονότα που ανακοινώνονται διά στόματος Προέδρου αποτελούν είδηση, β) την διατύπωση πηχυαίων τίτλων και γ) την επιφανειακά ουδέτερη προσέγγιση κατά τη δημοσιογραφική κάλυψη των γεγονότων (Benkler, 2020). Είναι εμφανές πως, εάν η παραπληροφόρηση μπορεί να οδηγήσει στην ανάδειξη κυβερνητών, τότε έχει και την ισχύ να κατευθύνει τα μέλη μιας κοινωνίας.

Στο τρίτο κεφάλαιο της προκείμενης μελέτης, σχετικά με τις ειδήσεις και την πρόσληψή τους, αναλύθηκε ο τρόπος με τον οποίο τα άτομα τείνουν να δίνουν τη δική τους ερμηνεία στις ειδήσεις, με βάση τις προσωπικές τους αντιλήψεις, τις αξίες και τα βιώματα τους. Στόχος λοιπόν της παραπληροφόρησης είναι πρωτίστως η μεταβολή στην πρόσληψη των ειδήσεων από τα άτομα, πάντοτε στο πλαίσιο της προσφοράς και της ζήτησης πληροφοριών.

Στη σύγχρονη εποχή των ψηφιακών δικτύων, όπου οι πληροφορίες αναπαράγονται γρηγορότερα από την ίδια την πανδημία σε όλο τον κόσμο (Merchant and Lurie, 2020) η έναρξη της πανδημίας σηματοδότησε παράλληλα την έναρξη μιας ροής ψευδών ειδήσεων, οι οποίες κυμαίνονται από αβλαβείς συμβουλές για την

αντιμετώπιση του ιού έως επικίνδυνες επιτηδευμένες ρητορικές σε σχέση με τον ίδιο τον ιό (Sikawoti et al., 2021). Επιπλέον, η ύπαρξη πολλαπλών, ταυτόχρονων μεθόδων διάδοσης γνώσης έχει αποδειχθεί πως προκαλεί γνωστική υπερφόρτωση (cognitive overload) και ενισχύει την πιθανότητα λάθους από την πλευρά των δεκτών (Leape, 1997).

Οι σχετικές με τον κορονοϊό ειδήσεις απασχόλησαν εντόνως τα ΜΜΕ. Συναφείς πληροφορίες βρίσκονταν στην αρχική σελίδα κάθε ειδησεογραφικής ιστοσελίδας, σε κάθε πρωτοσέλιδο εφημερίδων αλλά και ως κεντρικά θέματα των ενημερωτικών τηλεοπτικών και ραδιοφωνικών δελτίων. Μεγάλες ιστοσελίδες δημιούργησαν μία ξεχωριστή στήλη για την πανδημία και καθημερινά υπήρχαν ζωντανές ενημερώσεις από τους επαΐοντες όπως είναι ο Σωτήρης Τσιόδρας ως ειδικός λοιμωξιολόγος και εν συνεχεία ο Νίκος Χαρδαλιάς ως Υφυπουργός πολιτικής προστασίας, η Ματίνα Παγώνη ως Πρόεδρος των νοσοκομειακών ιατρών και η Μαρία Θεοδωρίδου ως Πρόεδρος της εμβολιαστικής επιτροπής. Επιπλέον, συναντήσαμε συχνά ειδικούς να εμφανίζονται σε καθημερινές εκπομπές με σκοπό να καθοδηγήσουν τους πολίτες και να απαντήσουν σε κάθε μορφής ερώτηση σχετικά με την πανδημία πρωτίστως και με τον εμβολιασμό δευτερευόντως.

5.1 Λειτουργικοί ορισμοί

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να προβούμε σε έναν διαχωρισμό ανάμεσα στην ψηφιακή παραπληροφόρηση, την λανθασμένη πληροφόρηση και την επονομαζόμενη «Διαδικτυακή Προπαγάνδα».

α) Ψηφιακή παραπληροφόρηση: Αυτό το είδος συναντάται ολοένα και περισσότερο λόγω της χρήσης σύγχρονων επικοινωνιακών δικτύων πληροφόρησης από τη μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού, η οποία με τη σειρά της, όπως αναλύθηκε και προηγουμένως, επιτρέπει λόγω της φύσης της την ταχύτερη διάδοση ψευδών πληροφοριών.

β) Η λανθασμένη πληροφόρηση αναφέρεται στην περιστασιακή εξάπλωση αναληθών ή παραπλανητικών πληροφοριών. Εδώ, αξίζει να σημειωθεί πως συχνά ακόμα και άτομα του οικείου περιβάλλοντος των ατόμων μπορούν να λειτουργήσουν ως πηγές λανθασμένης πληροφόρησης. Γενικότερα προκύπτει πως τα άτομα είναι πιθανότερο

να πιστέψουν κάποια λανθασμένη ή ακόμα και ψευδή πληροφορία στην περίπτωση που αυτή εκφράζει ή τάσσεται υπέρ του αφηγήματος που τα ίδια υποστηρίζουν. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες είναι απλώς εσφαλμένες και δεν στοχεύουν στην παραπλάνηση των ατόμων.

γ) Διαδικτυακή Προπαγάνδα (Computational Propaganda): αφορά στη χρήση λογισμικού για την ενίσχυση της παραπληροφόρησης, με απώτερο σκοπό τη χειραγώγηση δημόσιων συνομιλιών και με τακτικές αντίστοιχες με αυτές που στηρίζονται στον αυτοματισμό και χρησιμοποιούνται για την παραγωγή και διάδοση περιεχομένου σε μεγάλη κλίμακα αριθμού αποδεκτών. Οι συγκεκριμένες πρακτικές επιστρατεύονται συχνά σε περιόδους εκλογών ως τρόπος αποπροσανατολισμού της κοινής γνώμης. Παρατηρούμε εδώ πως πρόκειται για μία νέα διάσταση της προπαγάνδας προσαρμοσμένη στις τεχνολογικές εξελίξεις. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο όρος «προπαγάνδα» έχει αποκτήσει μία έντονα αρνητική χροιά, λόγω της χρήσης του από αυταρχικά καθεστώτα και, έτσι, όποιος παρουσιάζεται να εφαρμόζει αυτή την τακτική συγχρόνως και εμμέσως κατακρίνεται.

Ομοίως υφίσταται η διάκριση ανάμεσα σε «ψευδείς ειδήσεις» (fake news) και «καλυμμένα ψεύδη» (deep fakes). Πιο αναλυτικά:

α) Ψευδείς ειδήσεις (fakes news). Πρόκειται για έναν ιδιαίτερα αφηρημένο όρο ως αναλυτική κατηγορία, ο οποίος δηλώνει τη συνειδητή πλαστογράφιση της πραγματικότητας. Ο όρος αυτός αναφέρεται σε σκοπίμως δημιουργημένες πληροφορίες με συγκλονιστικό περιεχόμενο και συναισθηματικά επιφορτισμένη, παραπλανητική χροιά. Οι συγκεκριμένες πληροφορίες μπορούν να είναι και εντελώς επινοημένες, ενώ συγχρόνως μιμούνται τη μορφή των κοινών ειδήσεων. Ένα σύγχρονο παράδειγμα αποτελεί η εκλογή του Donald Trump ως προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής (2017-2021) ως αποτέλεσμα εκτεταμένης ροής ψευδών ειδήσεων υπέρ του (Allcott & Gentzkow, 2017).

Η χρήση κατασκευασμένων γεγονότων δεν αποτελεί ένα σύγχρονο μόνο φαινόμενο. Ήδη από την εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ο Χίτλερ παρουσιάζεται να εφαρμόζει την τεχνική του «μεγάλου ψεύδους» και να επιχειρεί μέσω επαναλήψεων να δημιουργήσει αισθήματα συλλογικότητας και εν συνεχεία ανωτερότητας χαρακτηρίζοντας τους Γερμανούς με τη φράση «Άρια Φυλή». Έτσι, παρατηρείται ότι τα κατασκευασμένα γεγονότα επιστρατεύονται και ως μέσο

επίθεσης έναντι των αντιπάλων (Simons,2016). Στην περίπτωση της πανδημίας ο ιός είναι αόρατος. Υπάρχουν όμως διαφορετικές ομάδες αντικρουόμενων συμφερόντων και έτσι δημιουργείται έδαφος για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων. Τα συμφέροντα των εταιριών παραγωγής του εμβολίου με απώτερο σκοπό το κέρδος αποτελούν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα.

β) «Καλυμμένα ψεύδη» (deep fakes): Για την κατασκευή των ψευδών αυτής της κατηγορίας, επιστρατεύονται ισχυρές τεχνικές και χρησιμοποιούνται εργαλεία τεχνητής νοημοσύνης προκειμένου να αντικατασταθεί ένα δημόσιο πρόσωπο με ένα άλλο, βάσει της ομοιότητάς του, σε ένα βίντεο ή άλλα ψηφιακά μέσα.

Σύμφωνα με όσα προαναφέρθηκαν, δημιουργούνται ερωτήματα σχετικά με τα κίνητρα κοινοποίησης των πληροφοριών αυτού του είδους ή ακόμα και αλληλεπίδρασης των ατόμων με τέτοιες πληροφορίες. Γενικότερα η πρόσληψη, η κατανόηση και η αξιολόγηση μιας πληροφορίας αποτελούν μία απαιτητική αλλά και επίπονη διαδικασία. Στη διαδικασία αυτή καθοριστικό ρόλο παίζουν οι προκαταλήψεις των ανθρώπων σχετικά με την λήψη αποφάσεων. Η «προκατάληψη της αλήθειας», (“truth bias”) δηλαδή η απόλυτη παραδοχή πως μία πληροφορία είναι αξιόπιστη, ενισχύει το αίσθημα της κοινωνικής εμπιστοσύνης και έτσι η επικοινωνία μπορεί να είναι αποτελεσματική. Από την άλλη πλευρά, η «προκατάληψη της αλήθειας» καθιστά τα άτομα πιο ευάλωτα απέναντι στην παραπληροφόρηση ιδιαίτερα στην περίπτωση κατά την οποία αυτά έρχονται αντιμέτωπα με μεγάλο όγκο πληροφοριών, αναπτύσσοντας έτσι έναν μεγάλο αριθμό σκέψεων που χρειάζεται να συγκρατήσουν συγχρόνως στην βραχυπρόθεσμη μνήμη ή αντιμετωπίζουν χρονικούς περιορισμούς (Gilbert et. al 1997).

Φαίνεται πως η εξάπλωση της παραπληροφόρησης προκύπτει ως αποτέλεσμα της επιθυμίας των ατόμων να μοιραστούν συγκινησιακά φορτισμένη, προκλητική πληροφόρηση (Berger 2020). Αξίζει να αναφερθεί πως υπάρχουν συγκεκριμένες δυνατότητες των ψηφιακών προγραμμάτων που χρησιμοποιούνται στα Μέσα, τα οποία προκαλούν συγκινησιακή αντίδραση στους χρήστες και τους παροτρύνουν να επιλέξουν συγκεκριμένες εικόνες, άρθρα ή βίντεο, με σκοπό το κέρδος. Έτσι, υπονομεύονται οι ουσιαστικές ειδήσεις και στη θέση τους διαδίδονται οι δημοφιλείς ή, αλλιώς, αυτές που έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των χρηστών (Benkler et al, 2018).

Ακόμα παρατηρήθηκε πως οι πληροφορίες που δημιουργούν συναισθήματα υψηλής διέγερσης, όπως είναι ο θυμός, ο φόβος και το δέος, είναι ακριβώς αυτές που διακινούνται συχνότερα (Dobele et. al.,2007). Ιδιαίτερα ο φόβος, ως κοινωνικά χρήσιμη συγκίνηση, έχει τη δυνατότητα, κατά την Ilouz (2015), να ξεπεράσει όλες τις άλλες συγκινήσεις. Όσο πιο ισχυρό είναι το αίσθημα του φόβου, τόσο πιο πολύ αφυπνίζεται αυτό της απειλής και, κατ' αυτόν τον τρόπο, τα άτομα είναι πιο επιρρεπή στη λήψη βεβιασμένων αποφάσεων και στην ευκολότερη συμμόρφωση με μέτρα που υπόσχονται να μειώσουν όσο το δυνατόν συντομότερα την επερχόμενη απειλή (Witte & Allen, 2000). Ακόμα και ο «πατέρας της ψυχανάλυσης» Sigmund Freud κάνει λόγο για την τάση των μαζών να αναζητούν την αυταπάτη καθώς και για την αδυναμία τους να διακρίνουν τα αληθή από τα αναληθή γεγονότα. Μάλιστα, υπογραμμίζει πως για τη μάζα ο έλεγχος της πραγματικότητας υποχωρεί μπροστά στην ένταση των επιθυμιών που βασίζονται στο συναίσθημα (Freud, 1919).

Τα άτομα δεν προβαίνουν συνήθως σε εσκεμμένη κοινοποίηση ψευδών πληροφοριών. Πολλές είναι οι προκαταλήψεις (biases) εκείνες που δρουν ασυνείδητα και μπορούν να παραπλανήσουν την αξιολόγηση των πληροφοριών και να δημιουργήσουν ελαττωματικές αντιλήψεις ορθότητας. Επιπλέον, όσο πιο θετική στάση έχει κανείς διαμορφώσει απέναντι σε ένα ερέθισμα, τόσο πιο οικείο το αισθάνεται. Για παράδειγμα, τα άτομα συχνά κρίνουν μία πληροφορία ως πιο αξιόπιστη, όταν αυτή μεταφέρεται στο ευρύτερο πλαίσιο ενός πιο οικείου ύφους. Σημαντικό ρόλο φαίνεται να παίζει και η συχνότητα με την οποία συναντάται μία πληροφορία. Όσο πιο συχνά τα άτομα συναντούν μια πληροφορία, τόσο πιο οικεία την αισθάνονται, συνεπώς και πιο αξιόπιστη. Άρα, η συνεχής έκθεση σε εσφαλμένες πληροφορίες, όπως είναι οι αμφιλεγόμενοι ειδησεογραφικοί τίτλοι, μπορεί να τις καταστήσει εσφαλμένα πιο αξιόπιστες (Woolley & Joseff, 2020). Βεβαίως, υπάρχουν πρακτικές οι οποίες μπορούν να περιορίσουν τον εν λόγω κίνδυνο. Μία από αυτές είναι η διασταύρωση των γεγονότων (fact-checking) που θα αναλυθεί παρακάτω.

Στην ερώτηση πώς προκύπτει τόσο μεγάλη εμπιστοσύνη στην παραπληροφόρηση, υπάρχουν διάφορες απαντήσεις. Το φαινόμενο μπορεί να αποδοθεί, μεταξύ άλλων, σε ψυχολογικά αίτια. Μία ακόμα υπόθεση είναι πως ο μέσος όρος της ταχύτητας πρόσληψης των ειδήσεων και των προτύπων κατανάλωσής τους είναι αποτέλεσμα μιας αυθαίρετης, βραδυκίνητης επεξεργασίας των πληροφοριών που ταιριάζει με τις διαμορφωμένες απόψεις των ατόμων και έρχεται

σε αντίθεση με τη λογική αντίληψη της πληροφορίας (motivated reasoning). Τέλος, η εμπιστοσύνη στην παραπληροφόρηση μπορεί να προκύψει και ως αποτέλεσμα της αλλαγής ή της διαστρέβλωσης της μνήμης σχετικά με ένα αληθινό γεγονός. Στο σημείο αυτό η παραπληροφόρηση επικαλύπτεται με την λανθασμένη πληροφορία, γεγονός που συναντάται όταν οι πρωταρχικές μνήμες προέρχονται από βιντεοσκοπημένα συμβάντα που έρχονται σε αντίθεση με τις προσωπικές εμπειρίες (Zaragoza et. al., 2007).

Όλοι οι παραπάνω παράγοντες φαίνεται πως συντελούν στη λειτουργία ενός ψηφιακού πολέμου, ο οποίος εκτυλίσσεται σε διαδικτυακό περιβάλλον κι έχει ως στόχο την χειραγώγηση της κοινής γνώμης.

Η πανδημία κατέστησε επιτακτική την ανάγκη πρόληψης της παραπληροφόρησης. Σε μία παγκόσμια κρίση, απειλητική για τη ζωή όλων των ανθρώπων χωρίς διακρίσεις, κάθε ψευδής πληροφορία έχει τη δύναμη να στερήσει ανθρώπινες ζωές. Βεβαίως, καθώς ο κορονοϊός επηρεάζει πολλές εκφάνσεις της πραγματικότητας, ακόμα και αν δεν χαθεί ανθρώπινη ζωή, οι συνέπειες που θα υποστεί η κοινωνία σε οικονομικό επίπεδο μπορεί να φθάσουν μέχρι το σημείο να κλονίσουν ολοσχερώς την εύρυθμή λειτουργία της.

Αναγνωρίζοντας τα κίνητρα της παραπληροφόρησης ως εγχειρήματα χειραγώγησης και αποπροσανατολισμού, καθίσταται απαραίτητη η ανεύρεση λύσεων και πρακτικών ικανών να την περιορίσουν. Δύο τέτοιες πρακτικές είναι η διασταύρωση των γεγονότων αλλά και ο μιντιακός εγγραμματισμός.

Πιο αναλυτικά:

α) Διασταύρωση γεγονότων (Fact checking). Πρόκειται στην ουσία για την διαδικασία διασταύρωσης της ακρίβειας των γεγονότων. Ερευνητές του πανεπιστημίου Harvard επιχείρησαν να χαρτογραφήσουν την εν λόγω διαδικασία για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης στο πλαίσιο της πανδημίας. Για τους σκοπούς της έρευνας συλλέχθηκαν και στη συνέχεια αναλύθηκαν οι μετρήσεις ενασχόλησης και η δραστηριότητα στο ΜΚΔ Twitter από δεκαπέντε (15) διαφορετικούς οργανισμούς διασταύρωσης πληροφοριών ανά τον κόσμο. Παρατηρήθηκε πως η πρακτική διασταύρωσης γεγονότων παρουσιάστηκε αυξημένη κατά τα έτη 2019 και 2020 και επικεντρωνόταν σε μεγάλο μέρος στη διασταύρωση πληροφοριών σχετικών με τον COVID-19. Από την έρευνα προέκυψε ότι η κοινότητα διασταύρωσης πληροφοριών

έχει την ικανότητα να ανταποκρίνεται σε ξαφνικές αλλαγές στο περιβάλλον της παραπληροφόρησης, ωστόσο, η πρακτική από μεμονωμένους οργανισμούς δεν μπορεί να αποτελέσει τη λύση για την αντιμετώπισή της (Sikawoti S. et al, 2021).

β) Μιντιακός εγγραματισμός (Media literacy). Στην κοινωνία των ψηφιακών δικτύων τα άτομα χρειάζεται να αποκτήσουν μία σειρά ικανοτήτων που θα τους επιτρέψουν την ασφαλή περιήγηση στα ΜΚΔ, σε ειδησεογραφικές αλλά και σε ψυχαγωγικές ιστοσελίδες και θα λειτουργήσουν ως ασπίδα απέναντι στην παραπληροφόρηση και τις προκλήσεις του διαδικτύου. Ο μιντιακός εγγραματισμός χρειάζεται να καλλιεργείται από νεαρή ηλικία, καθώς το ηλικιακό όριο χρήσης των νέων τεχνολογιών έχει μειωθεί σημαντικά. Έχει παρατηρηθεί πως ακόμα και στο κέντρο του κόσμου, τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, δεν είναι σαφής ο βαθμός στον οποίο οι μαθητές προετοιμάζονται από το εκπαιδευτικό σύστημα να αντιμετωπίσουν τις ανάλογες προκλήσεις.

6. Η περίπτωση του εμβολίου

Στη συγκεκριμένη ενότητα θα αναλυθεί η γενικότερη αντίληψη που σχημάτισαν οι νέοι γύρω από το εμβόλιο, αρχικά στο πλαίσιο της ενημέρωσης. Εν συνεχεία θα εξετάσουμε την στάση των νέων και τις διάφορες αφηγήσεις που επικράτησαν γύρω από το ιατρικό σκεύασμα. Ακόμα, θα διερευνηθεί το έντονο συναίσθημα φόβου που κυριεύσε τους νέους και ο βαθμός στον οποίο οι νέοι συναισθάνονται και λειτουργούν δίνοντας προτεραιότητα στο ευρύτερο κοινωνικό σύνολο. Τέλος, θα παρατηρήσουμε πώς οι νέοι αξιολογούν και ερμηνεύουν μία ενδεχόμενη κάθετη εντολή για υποχρεωτικό εμβολιασμό.

Η εφεύρεση του εμβολίου και η έναρξη της εμβολιαστικής εκστρατείας σηματοδότησε την έναρξη μιας νέας εποχής στην κοινωνία τόσο σε παγκόσμιο όσο και σε τοπικό επίπεδο. Για ορισμένη μερίδα πολιτών το εμβόλιο έναντι του COVID-19 αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επιστημονικά ευρήματα. Προκειμένου να παραχθεί δαπανήθηκε ένα υπέρογκο χρηματικό ποσό, γεγονός το οποίο εξασφάλισε και την έγκαιρη εφεύρεση, την έγκριση αλλά και διάθεση του. Από την άλλη πλευρά, για κάποιους άλλους το εμβόλιο έγινε αντιληπτό με δυσπιστία ή ακόμα και

καχυποψία. Πάντως, ανεξάρτητα από τις θεωρίες συνωμοσίας, γύρω από το εμβόλιο αναπτύχθηκαν διάφορα αφηγήματα.

Οι χώρες έδρασαν σύμφωνα με τη σύσταση του ΠΟΥ να αφουγκραστούν και να ενθαρρύνουν τις επιμέρους κοινότητες προκειμένου να αναπτύξουν την εθνική τους στρατηγική ενάντια στην παραπληροφόρηση. Διατυπώθηκε η εισήγηση να προωθηθούν υγιείς συμπεριφορές και να προβληθούν ορθές στάσεις και πρότυπα ως όπλο απέναντι στην ροή ψευδών ειδήσεων (WHO, 2022).

Παρατηρώντας το παράδειγμα των κοινοτήτων έγχρωμων ανθρώπων στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, μπορούμε να αντλήσουμε ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα. Στην Αμερική διαπιστώθηκε πως οι έγχρωμοι πολίτες, λόγω πρότερων βιωμάτων και ρατσιστικής ιατρικής αντιμετώπισης, αισθάνονταν μεγάλη καχυποψία απέναντι στο εμβόλιο και τις έντονες προσπάθειες πειθούς εκ μέρους των κυβερνητικών αρχών. Θεώρησαν πως αντιμετωπίζονται ως πειραματόζωα, πως θα τους χορηγηθεί εμβόλιο κατώτερης ποιότητας λόγω του χρώματος τους και πως δεν μπορούν να εμπιστεύονται το ιατρικό σκεύασμα (Dodson et al., 2021). Για τον λόγο αυτόν, οι κυβερνητικές αρχές επιστράτευσαν μία σειρά τακτικών, όπως είναι για παράδειγμα η προβολή διάσημων, έγχρωμων προσωπικοτήτων κατά τη στιγμή του εμβολιασμού τους αλλά, και διάφορες δηλώσεις, όπως αυτή του Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής Joe Biden, στην οποία αναφέρει ότι μέλος της ομάδας που εφηύρε το εμβόλιο αποτελεί μία έγχρωμη επιστήμων.

Αντίστοιχα εγχειρήματα παροχής κινήτρων και αντικινήτρων παρατηρούμε και στην χώρα μας στην προσέγγιση των νέων. Προκειμένου να ενισχυθεί η εμβολιαστική εκστρατεία, προσφέρθηκαν κίνητρα εμβολιασμού με κύριο αυτό του χρηματικού αντιτίμου των εκατό πενήντα (150) ευρώ για κάθε νέο ηλικίας δεκαοκτώ έως είκοσι πέντε (18 – 25) ετών που επέλεξε να εμβολιαστεί, ενώ άτομα της συγκεκριμένης ηλικιακής ομάδας, όπως ο τενίστας Στέφανος Τσιτσιπάς, διέδιδαν μηνύματα υπέρ των εμβολίων και του εμβολιασμού. Στον αντίποδα των κινήτρων, παρουσιάστηκαν αντίστοιχοι περιορισμοί για τον γενικό πληθυσμό, συνεπώς και στους νέους που επέλεξαν να απέχουν από τον εμβολιασμό, περιορισμοί οι οποίοι διαφοροποιούσαν σημαντικά τις συνήθειες και την καθημερινότητα των ανθρώπων. Με την πρόταση της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση για τη θεσμοθέτηση του

«Εμβολιαστικού Διαβατηρίου»¹⁰, η ιχνηλάτηση και κατηγοριοποίηση των πολιτών σε εμβολιασμένους και μη αποτέλεσε την νέα κανονικότητα.

Η εμπιστοσύνη κρίθηκε ως ο κυριότερος παράγοντας πειθούς προκειμένου να εμβολιαστεί ή όχι ένα άτομο. Οι τακτικές επιβολής περιορισμών στα μη εμβολιασμένα άτομα, υπενθύμισαν σε πολλούς τις υφιστάμενες διακρίσεις ανάμεσα στους φτωχούς και τους πιο ευκατάστατους ανθρώπους, τις φυλετικές ανισότητες κ.α.. Ήδη αποκαλύφθηκε στην έρευνα μας πως η εμπιστοσύνη των ατόμων στα Μέσα προκύπτει συχνά ως αποτέλεσμα της πολιτικής πεποίθησής τους, με τις επιλογές τους να διαμορφώνονται ενίοτε με βάση τις απόψεις (φιλοκυβερνητικές και μη) που προβάλλονται σε κάθε Μέσο. Η περίπτωση του εμβολίου αποτέλεσε φυσικά ακόμα μία εφαρμογή αυτής της γενικής αρχής.

Η χάραξη της σωστής στρατηγικής για πειθώ του πληθυσμού σχετικά με τον εμβολιασμό δημιούργησε έντονες πολιτικές αντιδράσεις και συζητήσεις. Η αντιπολίτευση κατέκρινε συνεχώς τις σχετικές αποφάσεις της κυβέρνησης και η κυβέρνηση τις εισηγήσεις της αντιπολίτευσης, Τόσο η κυβέρνηση όσο και η αντιπολίτευση κατέκριναν διαρκώς τις σχετικές αποφάσεις και εισηγήσεις η μία της άλλης, με αποτέλεσμα αυτός ο ανοικτός διάλογος να προβάλλεται από τα Μέσα και να δημιουργεί έντονη σύγχυση στους πολίτες.

Όπως προκύπτει από τη διεθνή εμπειρία, ένας ακόμα παράγοντας που συνέβαλε ποικιλοτρόπως στην δημιουργία του πανδημικού γίνεσθαι και ειδικότερα της αντίληψης σχετικά με το εμβόλιο αποτελούν οι διαφημιστικές εταιρείες. Αφενός, λόγω της βαθιάς γνώσης τους στη διαχείριση των αλγορίθμων, είναι σε θέση να διαδώσουν φήμες στοχεύοντας στους χρήστες της επιλογής τους. Έχουν δηλαδή τη δυνατότητα να κατηγοριοποιήσουν τις ομάδες πληθυσμού και, ανάλογα με το μήνυμα που θέλουν κάθε φορά να μεταδώσουν σε συνάρτηση με τις δυνατότητες που προσφέρει το διαδίκτυο, να επιβεβαιώσουν πως οι κατάλληλες πληροφορίες έχουν και τους ανάλογους αποδέκτες.

---

¹⁰ Η πρόταση διατυπώθηκε με επιστολή του πρωθυπουργού της Ελλάδος στην πρόεδρο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ursula Von der Leyen και εντάχθηκε στο σύστημα «ψηφιακού πιστοποιητικού covid» της Ευρωπαϊκής Ένωσης: https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/eu-citizenship/movement-and-residence/eu-digital-covid-certificate-vaccinations-and-travel-restrictions_el

Με τη δημιουργία του νέου ιατρικού σκευάσματος (εμβολίου), οι φαρμακευτικές εταιρείες απέκτησαν, πέρα από μεγάλη δόξα και υστεροφημία, την ευκαιρία να κερδοσκοπήσουν. Αυτό επιβεβαιώνεται σε χώρες όπως η Γαλλία και η Γερμανία, όπου σύμφωνα με τους New York Times, προτάθηκε σε «influencers»¹¹ η κοινοποίηση περιεχομένου, το οποίο θα δυσφήμιζε ένα συγκεκριμένο εμβόλιο με απώτερο σκοπό να σχηματιστεί θετική γνώμη για ένα άλλο ιατρικό σκεύασμα (Beceril, 2021). Όπως προκύπτει από σχετικές έρευνες, οι νέοι είναι πιθανότερο να ταυτιστούν με μία άποψη όταν αισθάνονται πως έχουν κάποιο κοινό χαρακτηριστικό με την πηγή από την οποία αυτή προέρχεται.

Στην δική μας έρευνα, στη ερώτηση σχετικά με την επιλογή του ιατρικού σκευάσματος, και οι 15 ερωτώμενοι δήλωσαν πως δεν αποτέλεσε μία τυχαία επιλογή. Οι γνώμες που επικράτησαν, μεταξύ των άλλων, ήταν οι ακόλουθες: *«Επέλεξα να εμβολιαστώ με το εμβόλιο της Pfizer. Έτσι κι αλλιώς, μέχρι να έρθει η σειρά μου να εμβολιαστώ, το Astra Zeneca είχε βγει εκτός για εμάς του νεότερους. Στην πραγματικότητα ήμουν ανάμεσα σε Pfizer και Moderna, οπότε επέλεξα αυτό στο οποίο βρήκα πρώτα ραντεβού. Όχι ότι θα επέλεγα αυτό της Astra με τόσα που ακούγαμε»* και *«Εγώ διάλεξα Johnson & Johnson, γιατί κάπου είχα διαβάσει πως βασίζεται σε ήδη εφαρμοσμένες τεχνολογίες και το φοβόμουν λιγότερο. Υποτίθεται θα ήταν και μόνο μία δόση και μιας και φοβάμαι τις ενέσεις η απόφαση ήταν μονόδρομος. Που να ξέραμε με πόσες δόσεις θα καταλήγαμε ακόμα...»*. Από τις απαντήσεις αυτές προκύπτει πως οι νέοι δεν προέβησαν αλόγιστα στην επιλογή του ιατρικού σκευάσματος, ωστόσο δεν παρουσιάζονται να έχουν διερευνήσει και διασταυρώσει απόλυτα τους λόγους που τους ώθησαν στις συγκεκριμένες επιλογές. Επίσης, βλέπουμε τον τρόπο με τον οποίο η ατομική πεποίθηση και τα βιώματα του καθενός τον ωθούν στο να επιλέξει τον τρόπο με τον οποίο θα δράσει. Μία ακόμα ερωτώμενη δηλώνει: *«Έκανα το εμβόλιο της Pfizer. Μου έκανε εντύπωση γιατί άργησα σχετικά να εμβολιαστώ και όταν ρώτησα τον γιατρό μου, πρότεινε να μη τα μπλέξω μεταξύ τους άρα να διαλέξω ένα μόνο σκεύασμα για τις 100 δόσεις. Βέβαια, εκείνη την περίοδο είχε αρχίσει να ακούγεται στην τηλεόραση ότι είναι πιο αποτελεσματικό να κάνεις διάφορα εμβόλια και δυσκολεύτηκα λιγάκι να αποφασίσω.»*

---

¹¹ Οι influencers είναι στην ουσία χρήστες στις πλατφόρμες ΜΚΔ που αφορούν συνήθως αλλά όχι απόλυτα φυσικά πρόσωπα και προωθούν μεταξύ άλλων προϊόντα, καταστήματα και ενίοτε έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής.

Από τις παραπάνω απαντήσεις, η λήψη απόφασης για το ιατρικό σκεύασμα με το οποίο εμβολιάστηκαν οι νέοι φαίνεται ότι είναι αρκετά επηρεασμένη από γνώμες που συνάντησαν. Στη συνέχεια θα αναλυθεί κατά πόσο η γνώμη τους σχετικά με το εμβόλιο είναι και αυτή αποτέλεσμα αφενός πληροφοριών και αφετέρου βιωμάτων.

6.1 Η στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο

Λαμβάνοντας υπόψη μας όλα τα προαναφερόμενα δεδομένα, είμαστε σε θέση να οδηγηθούμε σε συμπεράσματα για τη στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο. Η στάση των νέων, όπως προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνάς μας, εξετάζεται με βάση την εμπιστοσύνη τους απέναντι στο εμβόλιο σε δύο κύρια χρονικά στάδια: πρώτον κατά την έναρξη του εμβολιασμού και δεύτερον κατά το εκάστοτε παρόν σε συνάρτηση με όλες τα διαθέσιμες πληροφορίες.

Ένα από τα ερευνητικά ερωτήματα της προκείμενης μελέτης είναι αν η στάση των νέων είναι αποτέλεσμα η απόπειρα άποψης επηρεασμένης από τις αφηγηματικές που κυριάρχησαν γύρω από το ιατρικό σκεύασμα (εμβόλιο).

Από έρευνες του οργανισμού Διανέοσις που πραγματοποιήθηκαν σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους (Δεκέμβριος 2020 και Μάρτιος 2021) παρατηρήθηκε σταδιακή μείωση της εμπιστοσύνης των νέων απέναντι στο εμβόλιο. Συγκεκριμένα για τις ηλικίες δεκαεπτά με είκοσι τεσσάρων (17-24) ετών στην έρευνα του Δεκεμβρίου (2020), το 27,4% φαίνεται να εμπιστεύεται απόλυτα το εμβόλιο ενώ τον Μάρτιο του επόμενου έτους το αντίστοιχο ποσοστό για την ίδια ηλικιακή ομάδα αγγίζει μόλις το 17,3%. Αντίστοιχα είναι και τα ευρήματα για την ηλικιακή ομάδα είκοσι πέντε έως τριάντα εννέα (25-39) ετών. Ειδικότερα στην έρευνα του Δεκεμβρίου, απόλυτη εμπιστοσύνη δηλώνει το 24,2% ενώ σε αυτή του Μαρτίου το 21,7%.

Στην έρευνά μας αποκαλύφθηκε πως κατά την έναρξη του εμβολιασμού εννέα (9) ερωτώμενοι αισθάνθηκαν θετικά, γεγονός το οποίο περιέγραψαν με ένα αίσθημα αισιοδοξίας και ελπίδας. Μία ερωτώμενη από αυτούς τους εννέα συμμετέχοντες αναφέρει: *«Το γεγονός ότι βρέθηκε το εμβόλιο μού δημιούργησε θετικά συναισθήματα. Ήταν σημαντικό το να έχεις ελπίδα ότι τα πράγματα θα φτιάξουν.»*. Ένας ερωτώμενος δηλώνει πως δεν αισθάνθηκε ούτε θετικά ούτε αρνητικά ενώ τρεις (3) ακόμη

φανερώνουν ξεκάθαρα την αρνητική τους προδιάθεση λέγοντας *«Το εμβόλιο είναι φάρμακο. Κάθε φάρμακο έχει ενδείξεις και αντενδείξεις. Κανένα φάρμακο δεν είναι για όλους. Θεωρώ ότι πρέπει να το κάνουν οι μεγαλύτεροι σε ηλικία και όλοι με υποκείμενα νοσήματα. Δεν είναι όλα για όλους και ούτε και μπορούν να είναι, όταν πρόκειται για επιστήμες όπως η ιατρική.»*. Ακόμα, υπήρξαν δύο ερωτώμενοι που αφενός παρουσιάζονται να έχουν θετικά συναισθήματα απέναντι στο εμβόλιο αφετέρου όμως διατηρούν αρνητική στάση στα κοινωνικά επακόλουθά του, όπως είναι ο διχασμός. Συγκεκριμένα η μία από τους εν λόγω δύο ερωτώμενους αναφέρει: *«Δυστυχώς όμως το θέμα αυτό δημιούργησε κλίμα διχόνοιας και αυτό ήταν πολύ στρεσογόνο, καθώς ο διχασμός δεν βοηθάει σε περιπτώσεις που υπάρχει αβεβαιότητα.»*.

Τα συναισθήματα των ερωτώμενων κατά την έναρξη του εμβολιασμού δεν διαφέρουν σημαντικά από αυτά που τους διακατέχουν κατά τον χρόνο διεξαγωγής του ερωτηματολογίου της έρευνάς μας. Παρατηρώντας κανείς γενικά τη διαχείριση της πανδημίας από τους πολίτες, μπορεί να συναντήσει πληθώρα αντιφάσεων, και διαστρεβλωμένων δηλώσεων. Οι νέοι παρουσιάζονται δεόντως προβληματισμένοι για το συγκεκριμένο γεγονός. Αποκαλύπτεται πως ως επί το πλείστον λειτουργούν με σύνεση και ωριμότητα, χωρίς να διστάζουν να αναρωτηθούν σε σχέση με τα νέα δεδομένα που αποκτούμε διαρκώς για το εμβόλιο. Τα συνεχώς αυξανόμενα δεδομένα που συλλέγονται καθημερινά από τη χρήση του εμβολίου δημιουργούν ένα πιο ξεκάθαρο τοπίο για την πιθανή ασφάλεια και τις πιθανές ανεπιθύμητες ενέργειες του εμβολίου. Μάλιστα, μόνο τρεις (3) από τους δεκαπέντε (15) ερωτώμενους δήλωσαν ότι δεν εμπιστεύονται πλέον το εμβόλιο, σε αντίθεση με δέκα(10) που δηλώνουν ότι εξακολουθούν να το εμπιστεύονται πλήρως, και έναν(1) που θεωρεί πως δεν είναι σε θέση να γνωρίζει και επί πλέον έναν (1) που υπονοεί πως δεν έχει ακόμη απόλυτη εμπιστοσύνη στο σκεύασμα, εξηγώντας ότι *«Θέλω να εμπιστευτώ την επιστήμη μόνο όταν αυτή είναι ασφαλής, όταν πρόκειται για το σώμα μου.»*.

Μείζονος σημασίας είναι τα κριτήρια με τα οποία καταλήγουν οι ερωτώμενοι στις παραπάνω πεποιθήσεις. Χαρακτηριστικά, ανάμεσα στους δέκα (10) ερωτώμενους που δηλώνουν εμπιστοσύνη, διατυπώνονται απαντήσεις όπως: *«Εμπιστεύομαι απόλυτα το εμβόλιο και μάλιστα όσο περνάει ο καιρός τόσο περισσότερο, καθώς οι αρμόδιοι δουλεύουν τις βελτιώσεις του και έχουμε περισσότερους εμβολιασμένους άρα μεγαλύτερο στατιστικό δείγμα για το τι συμβαίνει,*

και αυτό που βλέπω εγώ να συμβαίνει είναι μόνο θετικό» και «Συνεχίζω να εμπιστεύομαι το εμβόλιο για τον απλούστατο λόγο ότι εάν δεν υπήρχε το εμβόλιο δεν πιστεύω ότι η πανδημία θα ήταν σε αυτό το στάδιο, με ήπιες σε μεγάλο ποσοστό νοσήσεις, με λιγότερους διασωληνωμένους, με λιγότερους ημερήσιους θανάτους και ίσως εάν το ποσοστό εμβολιασμού ήταν κοντά στο 100% να μιλούσαμε για ακόμα μεγαλύτερη εξασθένηση του ιού.». Οι τρεις (3) ερωτώμενοι που έπαψαν ή εξακολούθησαν να μην εμπιστεύονται το εμβόλιο αναφέρουν ότι: «Δεν το εμπιστεύομαι από την άποψη ότι μπορεί να νοσήσω και δη βαριά. Δηλαδή στην αρχή έλεγαν πως δε θα νοσήσεις καθόλου. Μετά τα άλλαξαν και όλο αυτό με αγχώνει. Σκέφτομαι ότι μπορεί π.χ. να πουν ότι τελικά είναι μόνο επιβλαβές ή να το αποσύρουν, όπως έχει γίνει με τόσα φάρμακα που κυκλοφορούσαν άπειρα χρόνια.», «Εκφράζω τον προβληματισμό μου για το γεγονός ότι όταν βρέθηκα θετικός πέντε μέρες ήμουν χάλια με πυρετό, πονοκεφάλους, πόνους στα κόκκαλα, κρυάδες, και ότι νόσησα μετά την τρίτη δόση. Αν και εξαρχής αυτό το γνωρίζαμε ότι θα υπάρχει και μετά τον εμβολιασμό, απλώς όπως και να 'χει είναι λίγο προβληματικό και κλονίζει την εμπιστοσύνη μου.» και «Δεν το εμπιστεύομαι πια».

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφερθεί πως και από τους δεκαπέντε (15) ερωτώμενους μόνο ένας (1) δεν έχει νοσήσει ακόμη. Καθώς γνωρίζουμε πως όλοι οι νέοι της έρευνας μας εμβολιάστηκαν, διερευνήθηκε εάν νόσησαν πριν ή μετά τον εμβολιασμό τους. Τα αποτελέσματα φανερώνουν πως εννέα (9) συμμετέχοντες της έρευνας νόσησαν μετά από τρεις (3) δόσεις εμβολίου, δύο (2) μετά από δύο δόσεις, δύο (2) πριν και μετά την 1^η δόση και ένας (1) πριν τον εμβολιασμό. Οι ερωτώμενοι παρουσιάζονται να έχουν γενικά ήπια συμπτώματα σε όλες τις περιπτώσεις αν και τέσσερις (4) εκ των νοσησάντων δηλώνουν πως περίμεναν ότι θα ήταν η νόσηση πιο ήπια. Μάλιστα μία εξ αυτών που νόσησε δύο φορές, πριν και μετά τον εμβολιασμό, αναφέρει πως κατά την δεύτερη νόσησή της, η κατάσταση της ήταν χειρότερη. Από τους δεκατέσσερις (14) συμμετέχοντες που νόσησαν, οι επτά (7) νόσησαν μία φορά, οι πέντε (5) δύο και οι δύο (2) τρεις φορές.

Από έρευνα του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (Oxford University 2022) φαίνεται ότι στο Ηνωμένο Βασίλειο το 94% του συνολικού πληθυσμού ηλικίας δώδεκα (12) ετών και άνω έχει λάβει τουλάχιστον μία δόση του εμβολίου. Σύμφωνα με το BBC το ποσοστό που έλαβε δεύτερη δόση ανέρχεται στο 88% και αυτό που έλαβε τρίτη δόση ανέρχεται στο 64%.

Από τη δική μας έρευνα προκύπτει πως οκτώ (8) άτομα έχουν εμβολιαστεί με τρεις δόσεις, πέντε (5) με δύο και δύο (2) με μία. Ανάμεσα στις απαντήσεις των ερωτώμενων σχετικά με τις δόσεις εμβολιασμού υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα άτομα ανυπομονούν να γίνει διαθέσιμη και η τέταρτη δόση αναφέροντας: *«Έχω κάνει τρίτη δόση και επιθυμώ και τέταρτη όταν αυτό επιτραπεί.»*. Ωστόσο υπάρχουν και άτομα που δεν έχουν μετανιώσει για τον εμβολιασμό τους, έχουν εμπιστοσύνη στο εμβόλιο αλλά δεν σκοπεύουν να συνεχίσουν να εμβολιάζονται. Παρατηρούμε λοιπόν, την ύπαρξη εμπιστοσύνης αφενός αλλά και ένα αίσθημα απογοήτευσης αφετέρου. Η απογοήτευση αυτή δικαιολογείται από τα άτομα με φράσεις όπως: *«Βλέποντας πως άτομα που δεν έχουν εμβολιαστεί και είναι στην ηλικία μου πέρασαν τον ιό πολύ πιο ελαφρά σε σχέση με εμένα, δεν θεωρώ ότι κερδίζω κάτι με το να είμαι εμβολιασμένος.»* και *«Αν μπορούσα να γυρίσω τον χρόνο πίσω, θα έπαιρνα την ίδια απόφαση αλλά δεδομένου ότι ήμουν χάλια και τις δύο φορές και μάλιστα πολύ πιο χάλια από ό,τι όταν νόσησα πριν εμβολιαστώ, ίσως να μην έχει και τρελό νόημα.»*

Προκειμένου να διερευνηθεί σε βάθος η στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο, τέθηκε η ερώτηση: *«Πιστεύετε πως το εμβόλιο βοήθησε στην αντιμετώπιση της πανδημίας;»*. Αποκαλύφθηκε ότι επτά (7) από τους δεκαπέντε (15) ερωτώμενους κρίνουν πράγματι πως το εμβόλιο είναι η αιτία περιορισμού της πανδημίας απαντώντας πως: *«Φυσικά! Έσωσε πολλούς ανθρώπους από τον θάνατο. Είναι απαραίτητο και ευτυχώς κατασκευάστηκε ταχύτατα. Βοήθησε στην ηπιότερη νόσηση και στην μείωση της μετάδοσης της νόσου»* και *«Μειώθηκε η ισχύς κι η επικινδυνότητα του ιού καθώς και περιορίστηκε η εξάπλωση του»*. Ακόμη, τρεις (3) ερωτώμενοι παρουσιάζονται να εμπιστεύονται το εμβόλιο, ωστόσο με μία επιφύλαξη, αφού στις απαντήσεις τους δηλώνουν προβληματισμό. Πιο συγκεκριμένα, ένας ερωτώμενος θεωρεί ότι: *«Ναι πιστεύω ότι βοήθησε στον περιορισμό όχι της μετάδοσης ακριβώς, γιατί όλοι κόλλησαν, τελικά περιόρισε τη δριμύτητα των συμπτωμάτων, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού να το περάσει ανώδυνα»*. Τέλος, τρεις (3) ερωτώμενοι θεωρούν πως το εμβόλιο δεν έδωσε τελικά τη λύση στην αντιμετώπιση της πανδημίας, αφού: *«...ακόμα και που εμβολιάστηκες, ζούσες με τον φόβο μην κολλήσεις τον ιό και δεν ήξερες τελικά και πως θα το περάσεις.»* και *«Δεν θεωρώ πως βοήθησε να αντιμετωπιστεί καμία πανδημία γιατί ο ιός είναι ακόμη εδώ»*.

Αναλύοντας τα δεδομένα από τις τρεις (3) παραπάνω απαντήσεις καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δημιουργούνται συγκεκριμένες αντιφάσεις σχετικά

με την αποτελεσματικότητα του εμβολίου, γεγονός το οποίο εγείρει προβληματισμό για τη στάση των νέων και την παρουσιάζει ως μία μεταβλητή κατάσταση που δεν στηρίζεται πάντοτε σε μία λογική συλλογιστική πορεία αλλά σε επιμέρους γνώσεις και αντιλήψεις, αμφιλεγόμενες και όχι πάντοτε διασταυρωμένες.

Αναλυτικότερα, εκτός από συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου η πίστη στο εμβόλιο παρουσιάζεται ως ακλόνητη στάση, από τις απαντήσεις στις επόμενες ερωτήσεις φαίνεται να υπάρχει ένας διάχυτος προβληματισμός. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι αμφισβητείται η επιστήμη, καθώς, ακόμη και όταν τα άτομα δεν δηλώνουν πως πιστεύουν στο εμβόλιο, η εναντίωση τους αναφέρεται περισσότερο στην έλλειψη επαρκών δεδομένων και ενίοτε στη συνολική διαχείριση της εμβολιαστικής εκστρατείας. Όπως είναι φανερό, σε μία εξελισσόμενη πανδημία ενός συνεχώς μεταλλασσόμενου ιού, η αποτελεσματικότητα των εμβολίων έναντι του ιού και τα συμπεράσματα που προκύπτουν θα είναι διαρκώς μεταβαλλόμενα, με αποτέλεσμα να καθίσταται δύσκολο να διεξαχθούν παγιωμένες στάσεις και να αυξάνονται τα αμφιθυμικά αισθήματα.

Μία συμμετέχουσα στην έρευνά μας αναφέρει πως: *«Με βάση την συχνότητα νόσησης μου, τελικά νιώθω απλά ότι υποχρεώθηκα να εμβολιαστώ μόνο για την ανάγκη της εργασίας μου. Είμαι κατά του εμβολίου, διότι και εμβολιασμένη νόσησα με πολύ βαρύτερα συμπτώματα από ότι όταν δεν ήμουν. Νόσησα περισσότερες φορές ακόμη και εμβολιασμένη»*. Εάν αναλυθεί ο συγκεκριμένος συλλογισμός, φαίνεται πως η ερωτώμενη δεν λαμβάνει υπόψη της τις παραλλαγές του ιού, αφού από επιστημονικά δεδομένα έχει προκύψει ότι το εμβόλιο δεν είναι εξίσου αποτελεσματικό έναντι όλων αυτών. Επιπλέον, ίσως αγνοεί πως κατά την εμφάνιση του ιού και πριν την ανάπτυξη των εμβολίων, η συναναστροφή των ανθρώπων υπήρξε αρκετά περιορισμένη, άρα ίσως να είναι λογική η πολλαπλή νόσηση της μετά τον εμβολιασμό, οπότε τα περιοριστικά μέτρα είχαν χαλαρώσει αισθητά. Βέβαια, καθώς συναντάμε πολλαπλή νόσηση στην περίπτωση αυτή και γνωρίζουμε πως ο ιός έχει αποδυναμωθεί σημαντικά σε σχέση με την δριμύτητα που παρουσίαζε κατά την περίοδο εμφάνισης του, ο προβληματισμός της ερωτώμενης είναι βάσιμη και ουσιαστική.

Γενικότερα, παρατηρείται πως οι ερωτώμενοι που έχουν θετική στάση απέναντι στο εμβόλιο επιχειρηματολογούν με λιγότερο βάσιμα επιχειρήματα, τα

οποία δεν έχουν πάντοτε ουσιαστικό νόημα. Διαφαίνεται δηλαδή να είναι θετικά προσκείμενοι επικαλούμενοι απλώς μια ηθική υποχρέωση, ένα κοινωνικό χρέος χωρίς ιδιαίτερη γνώση σχετικά με τον λόγο για τον οποίο διαμορφώνουν αυτή τη στάση. Βλέπουμε για παράδειγμα στην ακόλουθη απάντηση: *«Δεν είμαι απόλυτα σίγουρος αν το εμβόλιο είναι αποτελεσματικό, αλλά καταλαβαίνω ότι πρέπει κανείς να το κάνει για να προστατεύσει τους άλλους. Έχει και κινδύνους γιατί είναι κάτι νέο και σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα είναι λογικό οι επιστήμονες να μην κατάφεραν να φτιάξουνε κάτι τέλειο»* πως ο ερωτώμενος αν και αναγνωρίζει ότι το εμβόλιο εγκυμονεί κινδύνους, δέχεται να διακινδυνεύσει σαν αυτοί οι κίνδυνοι να μη τον αφορούν και προτάσσει το συλλογικό όφελος, χωρίς να γνωρίζει σε βάθος ότι προφυλάσσει τους γύρω του και χωρίς να αναφέρεται σε άλλα πιθανά μέτρα προστασίας όπως είναι ο προληπτικός έλεγχος στην περίπτωση εμφάνισης συμπτωμάτων. Η συγκεκριμένη στάση αποκαλύπτει ότι η απόφαση σχετικά με τον εμβολιασμό δεν είναι μία συνειδητή απόφαση, αλλά δυνητικό αποτέλεσμα επιρροής και μίμησης εξωτερικών στάσεων. Ειδικά οι νέοι χωρίς βεβαρυμμένο ιατρικό ιστορικό και με επιστημονικά αποδεδειγμένες λιγότερες πιθανότητες σοβαρής νόσησης οφείλουν να αξιολογούν καλύτερα τα υπέρ και τα κατά μίας κατάστασης. Ο εμβολιασμός λοιπόν αν και από τις περισσότερες απαντήσεις στην έρευνα μας αποτελεί ένα θεμιτό γεγονός δεν παρουσιάζεται να αντιμετωπίζεται με την πρέπουσα σημασία.

Σχετικά με την επίδραση του κοινωνικού περιγύρου των ερωτώμενων στην απόφασή τους να εμβολιαστούν, φαίνεται ότι αυτή ήταν θετική, επειδή τα άτομα του περιγύρου αυτού προέτρεψαν ορισμένους από τους ερωτώμενους να εμβολιαστούν. Αν και η θεώρηση αυτή δεν αποτελεί κανόνα στην έρευνα μας, αφού μόλις έξι (6) άτομα δέχθηκαν προτροπή για εμβολιασμό ενώ τα υπόλοιπα εννέα (9) δηλώνουν κατηγορηματικά πως σκόπευαν να εμβολιαστούν και μάλιστα εγκαίρως. Από τους ερωτώμενους οι οποίοι δέχθηκαν προτροπή για εμβολιασμό, ξεχωρίζουν οι τρεις ακόλουθες απαντήσεις: *«Ε, ναι όλοι βασικά. Το κράτος λειτούργησε έως και εκβιαστικά και στη δουλειά μου, γιατί όπως ανέφερα είμαι εκπαιδευτικός υπήρχε διαρκής ενημέρωση από το νοσηλευτικό προσωπικό για το πόσο σημαντικό είναι», «Οι γονείς μου κυρίως με πίεσαν αρκετά. Αυτό έγινε λόγω του φόβου τους μη κολλήσω και μετά κολλήσω κι εκείνους»* και *«Λοιπόν, εγώ δέχτηκα διάφορες πιέσεις. Λέω πιέσεις, γιατί την προτροπή την καταλαβαίνω ως μία σύσταση, ας πούμε, αλλά εγώ δέχτηκα πιέσεις. Από τη δουλειά μου, από τους γονείς μου, από τον σύντροφο μου. Αυτό που με*

ενόχλησε όμως ήταν ότι δεν είπε κανείς κάνε το εμβόλιο γιατί ... και κάποια αιτιολόγηση αναμασούσαν απλώς ένα κάνε το εμβόλιο σαν καραμέλα».

Βλέπουμε λοιπόν, πως το εξωτερικό, άμεσο και έμμεσο περιβάλλον των ατόμων θεωρεί πως έχει λόγο στην επιλογή τους να εμβολιαστούν, χωρίς πάντοτε να παραθέτει επιχειρήματα. Γενικά παρατηρήθηκε πως λόγω της πλαισίωσης του εμβολίου, σπάνια τα άτομα που αισθάνθηκαν να έχουν λόγο στην επιλογή κάποιου άλλου ατόμου, χρησιμοποίησαν βάσιμα επιχειρήματα.

6.2 Οι θεωρίες συνωμοσίας

Σύμφωνα με το Oxford Learner's Dictionary, ως θεωρία συνωμοσίας ερμηνεύεται η πεποίθηση πως μία μυστική αλλά ισχυρή οργάνωση ευθύνεται για κάποιο γεγονός¹². Ωστόσο, εξαιτίας της πολυμορφίας του περιεχομένου τους δεν δύναται να έχουν συγκεκριμένο ορισμό. Ανάμεσα τους συναντάται συχνά η πεποίθηση πως κάποια ομάδα ατόμων επιχειρεί να κυριαρχήσει έναντι κάποιας άλλης ή ακόμα και ολόκληρης της ανθρωπότητας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι θεωρίες συνωμοσίας για ισχυρές οικογένειες όπως είναι η οικογένεια Rothschild αλλά και θρησκευτικές ομάδες όπως είναι οι Εβραίοι.

Οι οπαδοί των θεωριών συνωμοσίας θεωρούν ότι είναι χρέος τους η ενημέρωση των υπόλοιπων ανθρώπων για την αλήθεια που μόνο αυτοί γνωρίζουν (Auernheimer, 2021). Δεδομένου πως η πραγματικότητα λόγω της πανδημίας αποτελεί ένα σύνθετο φαινόμενο, μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε τον λόγο για τον οποίο οι θεωρίες συνωμοσίας παίζουν πρωταρχικό ρόλο στο πανδημικό γίγνεσθαι.

Μία χώρα που ήρθε έντονα αντιμέτωπη με το φαινόμενο των θεωριών συνωμοσίας που αφορούσαν τον κορονοϊό είναι η Κίνα. Ερευνητές που ασχολούνται με τα ψηφιακά μέσα και τον δημόσιο διάλογο όπως η Kaiping Chen (2021) διαπίστωσαν πως οι θεωρίες συνωμοσίας που ήταν πιο δημοφιλείς στον Weibo¹³ διαφέρουν σημαντικά από αυτές που επικρατούν στην Αμερική. Συγκεκριμένα, σε

---

¹²<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/conspiracy-theory>

¹³ Η Chen χαρακτηρίζει το Sina Weibo για την Κίνα ως αντίστοιχο με το Twitter για την Αμερική (Chen, 2021).

ανάλυση διαφορετικών αναρτήσεων (posts) από 250 εκατομμύρια χρήστες του Weibo, διαπιστώθηκε πως ο κορονοϊός για του συνομωσιολόγους στην Κίνα θεωρήθηκε ένα βιοχημικό όπλο, το οποίο προερχόταν από την Αμερική, την Κίνα, την Ιαπωνία ή κάποια άλλη χώρα. Σε αντίθεση με τους χρήστες του κοινωνικού δικτύου “Twitter” στην Αμερική, οι χρήστες του κοινωνικού δικτύου “Weibo” στην Κίνα παρουσιάζουν πολύ περιορισμένο ενδιαφέρον ως προς την ταύτισή τους με συνωμοτικές θεωρίες που αφορούν πρόσωπα όπως ο Bill Gates και το ψηφιακό δίκτυο “5G”.

Οι άνθρωποι στην Ελλάδα τείνουν να ταυτίζονται περισσότερο με τους Αμερικανούς καθώς οι κύριες συνομωσιολογικές αφηγηματικές γύρω από τον ιό αφορούν τα δίκτυα 5G, που θεωρείται πως ευθύνονται για την μετάδοση ασθενειών μέσω ηλεκτρομαγνητικών δικτύων και τον Bill Gates που λόγω της χρηματοδότησης του από το Ίδρυμα Bill and Melinda Gates παρουσιάζεται να επωφελείται ποικιλοτρόπως και κυρίως οικονομικώς. Ο ίδιος φημολογείται πως μέσω του εμβολιασμού στοχεύει στην λεπτομερή παρακολούθηση του πληθυσμού ανά τον κόσμο. Στην παρούσα έρευνα επιβεβαιώνεται το γεγονός αυτό καθώς όλοι οι ερωτώμενοι που ανέφεραν πως ήρθαν αντιμέτωποι με κάποια τέτοια θεωρία κάνουν λόγο για τον ίδιο. Χαρακτηριστικά οι ερωτώμενοι δηλώνουν πως *«Άκουγα πολύ συχνά πως το εμβόλιο περιέχει μέσα κάποιο τσιπάκι, με το οποίο ο Bill Gates σκοπεύει να ελέγξει τον κόσμο. Τον τρόπο που μετακινούμαστε, τον τρόπο που λειτουργούμε ακόμα και τον τρόπο που αισθανόμαστε πράγματα μέσω ειδικών μετρήσεων και ενδείξεων από τα ζωτικά μας όργανα»* επίσης *«Πληροφορήθηκα ότι θα είναι δύσκολο για μία γυναίκα να κνοφορήσει εάν εμβολιαστεί και κάτι άλλο για τον Bill Gates που δε θυμάμαι ακριβώς. Νομίζω για τσιπ, το 5G και αυξημένη ραδιενέργεια»*. Τέλος, ένας ερωτώμενος δεν δίστασε να ασκήσει κριτική αναφέροντας πως *«Κάποιες φορές είδα πληροφορίες σχετικά με Bill Gates, τσιπάκια, 5G και ραδιενέργεια, αλλά μάλλον αυτή η ομάδα ανθρώπων δε σώζεται»*.

Η διάδοση των θεωριών συνομωσίας ακολούθησε πιστά την επιταγή της εποχής και συμβάδισε πλήρως με την ταχύτατη διάδοση των πληροφοριών. Φυσικά, οι θεωρίες συνομωσίας αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της παραπληροφόρησης και τα άτομα που ευθύνονται για τη διασπορά τους γνωρίζουν σε βάθος τον τρόπο λειτουργίας τους διαδικτύου και των αλγορίθμων των λογισμικών του.

Ενώ φαινομενικά παρουσιάζεται δύσκολο κάποιος να ταυτιστεί με κάποια από αυτές τις θεωρίες, η Plouz (2018) επισημαίνει ότι από τη στιγμή που οι ιστορίες θα αποκωδικοποιηθούν και θα μετατραπούν σε έντονα συναισθήματα όπως το άγχος, τότε μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το πραγματικό αποτέλεσμα είναι ο προβληματισμός και η ανησυχία, και το γεγονός αυτό αρκεί ώστε να διαδοθούν.

Η επιβολή περιοριστικών μέτρων στα άτομα που επέλεξαν να μην εμβολιαστούν και η έντονη επιμονή των κυβερνήσεων και των κυβερνητικών αρχών να διακρίνουν τους ανθρώπους σε εμβολιασμένους και μη, ενίσχυσαν σημαντικά τη διάδοση των θεωριών συνωμοσίας με την δημιουργία μιας ισχυρής προκατάληψης σχετικά με τις αυταρχικές ενέργειες των αρχών (Bardoshet. al., 2022).

Καθώς η εφεύρεση των εμβολίων συνέπεσε χρονικά με άλλες σημαντικές εφευρέσεις όπως είναι τα πολυλειτουργικά, εμφυτεύσιμα μικροτσίπ, τα οποία μπορούν να ρυθμίσουν την είσοδο σε κτήρια, να αποτελέσουν μέσο διεκπεραίωσης οικονομικών συναλλαγών και μέσο ταυτοποίησης, με παρεμφερή τρόπο με τα κινητά τηλέφωνα, οι υποστηρικτές των προαναφερόμενων θεωριών απέκτησαν επιχειρήματα για να ενισχύσουν την αφηγηματική τους (Bardosh et. al., 2022).

6.3 Το αίσθημα του φόβου

Ένα από τα κυριότερα συναισθήματα στα οποία αναφέρονται οι νέοι της έρευνας μας κατά την περίοδο της πανδημίας είναι ο φόβος. Ο φόβος αυτός διαφαίνεται να προκύπτει είτε απέναντι στον ιό, είτε απέναντι στο εμβόλιο, είτε ως αποτέλεσμα των προβαλλόμενων εικόνων από τα ΜΜΕ ή της γενικής αβεβαιότητας που αναπτύσσεται λόγω των περιορισμένων δεδομένων. Όπως αναφέρθηκε νωρίτερα στην προκείμενη μελέτη, κατά την Plouz (2015) ο φόβος υπερισχύει έναντι των υπόλοιπων κοινωνικά χρήσιμων συγκινήσεων, λόγω της δημιουργίας της ανάγκης για άμεση δράση με σκοπό την αποφυγή του κινδύνου.

Οι συμμετέχοντες τη έρευνας μας στην ερώτηση «Φοβάστε περισσότερο τον ιό ή το εμβόλιο;» διχάστηκαν. Μόλις ένας (1) εκ των ερωτώμενων δήλωσε πως φοβάται περισσότερο το εμβόλιο, ενώ επτά (7) δήλωσαν τον ίδιο τον ιό. Ο πρώτος ερωτώμενος αιτιολόγησε: *«Σαφώς το εμβόλιο. Κυρίως γιατί δεν πήρε ποτέ κανονική έγκριση (μόνο προσωρινή). Ο ιός κατά την γνώμη μου δεν είναι θανατηφόρος για*

αρκετές ηλικιακές ομάδες ή για ομάδες υψηλού κινδύνου, ενώ αντίθετα το εμβόλιο χωρίς επίσημη έγκριση δεν γνωρίζουμε ακόμα τι αποτέλεσμα θα έχει στην υγεία.». Στην συγκεκριμένη περίπτωση παρατηρούμε πως ο φόβος αυτός δεν παρουσιάζεται ως μία γενικευμένη καχυποψία απέναντι στην επιστήμη, αλλά στην πραγματικότητα ερμηνεύεται ως μεμονωμένο γεγονός λόγω της μη τήρησης των προβλεπόμενων επιστημονικών πρωτοκόλλων. Πέντε (5) ερωτώμενοι ανέφεραν πως δεν φοβούνται τίποτα από τα δύο στην πραγματικότητα, με έναν (1) ερωτώμενο να δηλώνει πως «Τίποτα από τα δύο αλλά θα σου απαντήσω τον ιό. Αυτό γιατί οι παρενέργειες του εμβολίου είναι στατιστικά ελάχιστες. Τουλάχιστον οι σοβαρές. Αντιθέτως ο ιός δεν γνωρίζεις πως μπορεί να εξελιχθεί αν σε πάρει από κάτω» και έναν (1) ακόμα να εκφράζει αντίθετη άποψη λέγοντας: «Φοβάμαι περισσότερο το εμβόλιο και μάλιστα το θεωρώ αχρείαστο σε νεαρές ηλικίες χωρίς βεβαρυμμένο ιστορικό υγείας. Η ιατρική δεν είναι κάτι που πρέπει να εφαρμόζεται οριζόντια. Εντάξει, η πανδημία δεν κάνει διακρίσεις, όμως δε μπορείς να θυσιάσεις τόσο νεαρό πληθυσμό στο βωμό του ότι εντάξει λογικά δεν είναι και πολύ κακό το εμβόλιο και θα βοηθήσει». Σε αυτό το παράδειγμα παρατηρούμε πως ο φόβος αποτελεί κατά βάθος φόβο απέναντι στον θάνατο ή την πρόκληση μη αντιστρέψιμων παρενεργειών από το εμβόλιο και όχι αμφισβήτηση του εμβολίου. Τέλος, υπήρξαν δύο ερωτώμενοι που παρουσιάστηκαν το ίδιο φοβισμένοι τόσο απέναντι στο εμβόλιο όσο και απέναντι στον ιό αιτιολογώντας: «Φοβάμαι και τα δύο, γιατί για κανένα δε ξέρουμε τι θα προκαλέσει στο μέλλον. Καμιά φορά το βλέπω σαν θέμα τύχης. Νομίζω θα ήταν άδικο να διακρίνω το ένα από το άλλο, γιατί και για τις δύο περιπτώσεις έχουμε δει πολύ βαριά περιστατικά. Απλά όταν κάτι προκαλείται από το εμβόλιο υπάρχει η τάση να μη το λένε ευθέως. Εμένα για παράδειγμα μετά την 2^η δόση πρήστηκε το ούλο μου και ο γιατρός μου είπε ότι επειδή έπεσε η άμυνα του οργανισμού λόγω του εμβολίου, τα μικρόβια που υπήρχαν στην περιοχή αυξήθηκαν. Έχω δει ότι υπάρχει έτσι μια σιωπηλή παραδοχή χωρίς να είναι άμεση. Η περίπτωση μου είναι αστεία δε λέω, αλλά δε ξέρω γιατί το κάνουν αυτό. Νομίζω καμιά φορά κρύβονται και πίσω από την ασπίδα του ότι δε μπορείς κάτι να το αποδώσεις εύκολα μόνο στο εμβόλιο». Η τελευταία απάντηση αποκαλύπτει τόσο ένα συναίσθημα αβεβαιότητας όσο και μία καχυποψία. Ο έτερος ερωτώμενος διαχωρίζει τους λόγους που αισθάνεται φόβο αναφέροντας πως φοβάται: «Σε επίπεδο γενικού πληθυσμού, τον ιό. Σε ατομικό επίπεδο, το εμβόλιο γιατί είναι καινούριο και δεν έχουν βρεθεί τυχόν μακροπρόθεσμες παρενέργειες. Επίσης υπάρχουν περιστατικά που προκάλεσε σοβαρά προβλήματα ακόμα και θανάτους. Δεν θεωρώ ότι

ένας νέος υγιής χρειάζεται να το κάνει» αποκαλύπτοντας πως αφενός τον ενδιαφέρει το συνολικό καλό αλλά αφετέρου εξαιρώντας τους νέους από μία διαδικασία που οδηγεί στην επίτευξή του.

Με τα παραπάνω δεδομένα παρατηρούμε πως ο κάθε ερωτώμενος πράγματι μέσα από τα δικά του βιώματα και τις αντιλήψεις έχει μία διαφορετική προσέγγιση απέναντι στον φόβο, ο οποίος προκύπτει ως ένα διάχυτο συναίσθημα. Παρόλα αυτά το εν λόγω συναίσθημα δεν απέτρεψε τελικά κανέναν νέο από το να εμβολιαστεί, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου ο εμβολιασμός αποτέλεσε *«απαραίτητη προϋπόθεση για να συνεχίσω να δουλεύω»* και οι ερωτώμενοι δεν είχαν στην πραγματικότητα άλλη επιλογή.

Για μία ερωτώμενη ο φόβος παρουσιάζεται ως αντίβαρο απέναντι σε θετικά συναισθήματα σε σχέση με τον εμβολιασμό. Δηλώνει πως: *«...αλλά σίγουρα υπήρχαν και πολλά αρνητικά συναισθήματα που είχαν μέσα το φόβο και το τι μπορεί να προξενήσει ένα εμβόλιο το οποίο δεν είναι πλήρως ολοκληρωμένο και για την αίσθηση της υποχρεωτικότητας ενός πράγματος κάτι που αφορά το σώμα μας και την υγεία μας και που αν πάθουμε κάτι εξαιτίας αυτού μπορεί να ταλαιπωρούμαστε σε όλη την υπόλοιπη ζωή μας»*.

Η λέξη φόβος προέκυψε συνολικά είκοσι (20) φορές σε απαντήσεις των ερωτώμενων. Ορισμένες από αυτές τις απαντήσεις διατυπώθηκαν για ερωτήσεις σχετικά με τα συναισθήματά τους σχετικά με το εμβόλιο, ενώ κάποιες άλλες ήταν γενικότερου περιεχομένου σε σχέση με την εμπειρία της πανδημίας και την προβολή της από τα μέσα. Παρατηρούμε στην ουσία, από τον τρόπο απεικόνισης και πλαισίωσης των ειδήσεων, το εγχείρημα επιστράτευσης μιας επίκλησης στον φόβο (“Fear appeal”), η οποία χρησιμοποιείται ως επικοινωνιακή τακτική, έτσι ώστε να προκληθούν άλλα συναισθήματα όπως είναι αυτό της πρόληψης και της αυτοπροστασίας (Rogers & Deckner, 1975). Όσο μεγαλύτερο είναι το αίσθημα του φόβου τόσο περισσότερο αφυπνίζεται αυτό της απειλής και έτσι τα άτομα είναι πιο εύκολα πρόθυμα να λάβουν μέτρα για να μειώσουν στον μεγαλύτερο δυνατό βαθμό την επερχόμενη απειλή (Witte&Allen 2000). Το συναίσθημα του φόβου, μαζί με άλλα αρνητικά συναισθήματα, δημιουργείται λόγω της ευάλωτης φύσης των ανθρώπων, όταν έρχονται αντιμέτωπα με μία πανδημία (Γεωργακόπουλος et al,2021).

Η διαχείριση της πανδημίας θα μπορούσε κάλλιστα να ταυτιστεί από πολλούς με οικειοθελή θυσία των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων των ανθρώπων. Δανειζόμενοι ένα παράδειγμα από την πολιτική σκηνή, μπορούμε ευκολότερα να κατανοήσουμε το παραπάνω γεγονός. Μετά την τρομοκρατική επίθεση στους Δίδυμους Πύργους στις 9/11/2001, παρατηρήθηκε, σε δημοσκόπηση που διεξήχθη τρία χρόνια αργότερα, πως οι ψηφοφόροι ψήφισαν πιο συντηρητικά. Το γεγονός αυτό συνδυάστηκε με την προθυμία των ατόμων να θυσιάσουν κάποιες ατομικές ελευθερίες, προκειμένου να διασφαλιστεί μεγαλύτερη ασφάλεια. Έτσι, συμπεραίνουμε πως ο φόβος που προκλήθηκε και στις δύο περιπτώσεις κατέστησε τα άτομα πιο πρόθυμα να θυσιάσουν κάποιες ελευθεριών με αντάλλαγμα την εξασφάλιση μιας καλύτερης και πιο ασφαλούς προοπτικής.

Κατά την Plouz (2018) ο πανικός είναι μεταδοτικός και λαμβάνοντας υπόψη μας τις έννοιες της μίμησης κατά τον Σωκράτη αλλά και αυτή της μεταδοτικότητας κατά την Plouz (2018), η οποία μάλιστα χρησιμοποιεί τη λέξη “contagion”, που έχει αρνητικό πρόσημο και άμεση σχέση και με την πανδημία, μπορούμε να παρατηρήσουμε πως τα εν λόγω αρνητικά συναισθήματα (φόβος, πανικός) μεταδίδονται στους ανθρώπους και μπορούν να τους επηρεάσουν δημιουργώντας συγκεκριμένα κλίματα (συγκινήσεις).

Συνοψίζοντας, ο φόβος και η μετάδοσή του διαμορφώνουν εν δυνάμει τις εμπειρίες των ατόμων και συμβάλλουν στη προαναφερθείσα συζήτηση περί πρόσληψης των ειδήσεων και γεγονότων με βάση βιώματα, αντιλήψεις και πεποιθήσεις. Βεβαίως, οι συγκινήσεις αυτές αποδεικνύονται χρήσιμες όσο μπορούν να έχουν και θετικά αποτελέσματα στην κοινωνία. Για παράδειγμα, υπό τον φόβο της βαριάς νόσησης και του θανάτου είναι πιθανό τα άτομα να επισπεύσουν τον εμβολιασμό τους ευεργετώντας με τον τρόπο αυτό το κοινωνικό σύνολο. Αν και η Plouz ερμηνεύει τα αρνητικά συναισθήματα εφαρμοσμένα στον τομέα της πολιτικής, διαφαίνεται πως η ερμηνεία της μπορεί κάλλιστα να λάβει και κοινωνικό πρόσημο. Ωστόσο, αν και ο φόβος που προέρχεται και καλλιεργείται από πολιτικούς δρώντες προκύπτει από την κοινωνία και έχει επιπτώσεις σε αυτήν (Sheler, 1994), δεν θα

έπρεπε να έχει θέση σε φιλελεύθερα πολιτεύματα, καθώς οτιδήποτε καλλιεργεί πόλωση μεταξύ των κοινωνιών¹⁴ καθίσταται απειλητικό για την ίδια την κοινωνία.

6.4 Το αίσθημα κοινωνικής ευθύνης

Αδιαμφισβήτητα ο περιορισμός της πανδημίας δεν είναι ένα γεγονός που επιτυγχάνεται με τη δράση περιορισμένου αριθμού ανθρώπων, φορέων κ.ο.κ.. Ο κορονοϊός εμφανίστηκε στην Ελλάδα αργότερα από άλλες χώρες και τόσο οι κρατικοί φορείς όσο και τα ΜΜΕ ακολουθώντας το παράδειγμα τους προέβησαν σε μία σειρά επιβολής περιοριστικών μέτρων, για την τήρηση των οποίων βάσισαν τη στρατηγική τους στη δημιουργία ενός αισθήματος συλλογικότητας (Zeri&Tsekeris, 2020).

Σε κάποιες χώρες ανά τον κόσμο όπως είναι η Δανία, η ενσυναίσθηση διδάσκεται ακόμα και σαν μάθημα στο σχολείο, ενώ θεωρείται ένα από τις πολυτιμότερες δεξιότητες¹⁵ που δύναται να καλλιεργήσει ένα άτομο. Η Plouz (2018) υπογραμμίζει πως η συναισθηματική διαχείριση ενός ατόμου είναι αυτή που στην ουσία καθορίζει την κοινωνική ταυτότητα του. Η πανδημία ως σημαντικότερη υγειονομική κρίση του αιώνα ανέδειξε πως η ενσυναίσθηση και ο βαθμός αντίληψης της κοινωνικής πέρα από την ατομική ευθύνη των ατόμων είναι μείζονος σημασίας.

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων στην έρευνά μας σχετικά με την ενημέρωση των νέων για την πανδημία, αν και παρατηρήσαμε σε ορισμένους ερωτώμενους μία απάθεια, με τις απαντήσεις στις ερωτήσεις σχετικές με το εμβόλιο η απάθεια αυτή διαψεύδεται.

Ήδη από τις απαντήσεις που έχουν αναφερθεί, ορισμένοι ερωτώμενοι παρουσιάζονται ιδιαίτερα ευαισθητοποιημένοι σε σχέση με τον άμεσο κοινωνικό τους περίγυρο, όπως είναι η οικογένεια τους, αλλά και γενικότερα απέναντι στην κοινωνία

---

¹⁴ Στην συγκεκριμένη περίπτωση μπορούμε για παράδειγμα να αναλογιστούμε τον διχασμό σε εμβολιασμένους και μη και την έντονη διαμάχη που δημιουργήθηκε ανάμεσα στους φανατικούς υποστηρικτές τόσο της μίας όσο και της άλλης πλευράς.

¹⁵ Η ενσυναίσθηση (empathy) ως δεξιότητα συγκαταλέγεται ανάμεσα στα σημαντικότερα “softskills” του 21^{ου} αιώνα, δηλαδή στοιχεία της προσωπικότητας του ατόμου, κοινωνικές δεξιότητες και ικανότητες εξίσου καλλιεργήσιμες όπως τα “hardskills” που αφορούν περισσότερο τεχνικές και επίκτητες γνώσεις.

στο σύνολο της. Στους ερωτώμενους τέθηκε η ερώτηση αν προέτρεψαν κάποιον να εμβολιαστεί. Παρατηρούμε πως έξι (6) άτομα προέτρεψαν κυρίως μεγαλύτερους συγγενείς και την οικογένεια τους να εμβολιαστούν, οκτώ (8) θεωρούν πως πρόκειται για καθαρά ατομική υπόθεση και δεν μπήκαν στην διαδικασία της προτροπής ενώ μία (1) ερωτώμενη ανέφερε ότι: *«Προέτρεψα τον σύζυγο μου γιατί ήμουν έγκυος εκείνη την περίοδο και ο φόβος νόσησης ήταν μεγάλος»*. Στην τελευταία περίπτωση παρατηρούμε πως η προτροπή αφορά το ίδιο το άτομο από το οποίο προέρχεται και λειτουργεί ως έκκληση για προστασία.

Ειδικά μετά το πρώτο καλοκαίρι με κορονοϊό, οι νέοι ως ηλικιακή ομάδα κατηγορήθηκαν εντόνως πως συνέβαλλαν στη διάδοση του ιού αδιαφορώντας για τους συνανθρώπους τους. Με βάση τα αποτελέσματα της έρευνας μας κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται. Παρόλα αυτά δημιουργείται μία αντίφαση, αφού μερικοί ερωτώμενοι, αν και δηλώνουν πως προέτρεψαν κάποιο άτομο να εμβολιαστεί, δεν φαίνεται να θεωρούν πως με τη δική τους απόφαση να εμβολιαστούν επηρεάζονται και οι γύρω τους. Για την ακρίβεια, δύο ερωτώμενοι αναφέρουν, μεταξύ άλλων, πως: *«Εφόσον είναι ένας ιός που και εμβολιασμένος τον μεταδίδεις, όχι»* και *«Δε θεωρώ ότι επηρέασα κάποιον με την επιλογή μου να εμβολιαστώ, εξάλλου τα μέσα διατυμπανίζουν ότι το εμβόλιο εγγυάται μόνο την ατομική προστασία. Αυτό όμως τείνουμε να το ξεχνάμε και καμία φορά στις ειδήσεις φαίνεται να το αποσιωπούν»*. Από την άλλη πλευρά, έντεκα (11) ερωτώμενοι θεωρούν πως οι περίγυρος τους, και μάλιστα ο στενός οικογενειακός τους κύκλος, επηρεάζεται από αυτή την απόφαση, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνουν με φράσεις όπως: *«Οι κοντινοί μου άνθρωποι προστατεύονται μέσω εμού»*, *«Ως ένα βαθμό επηρεάζονται κι αν κάποιος δεν έχει κάνει το εμβόλιο γιατί είναι πιο επιρρεπής στο να κολλήσει και να νοσήσει πιο βαριά, πράγμα που μπορεί να επηρεάσει τους στενά γύρω του που θα κολλήσουν»* και *«Συμβάλλω με τον τρόπο μου στον περιορισμό της διασποράς άρα και φυσικά και επηρεάζεται ο περίγυρος μου»*. Τέλος, δύο (2) ερωτώμενοι δηλώνουν πως δεν είναι σε θέση να γνωρίζουν, λέγοντας ότι: *«Το αν επηρεάζονται οι γύρω μου σχετικά με την επιλογή μου αυτό δεν το ξέρω και ούτε με αφορά»* αλλά και *«Αυτό είναι κάτι που δε μπορώ να απαντήσω με βεβαιότητα. Αν το εμβόλιο τελικά λειτουργεί, ίσως και να επηρεάζονται, αν απλά ο ιός έχει εξασθενήσει, μάλλον θα ήταν το ίδιο ακόμα και αν δεν εμβολιαζόμουν. Έτσι κι αλλιώς ο καθένας εμβολιάζεται για να είναι ο ίδιος προστατευμένος. Αυτό μας λένε τουλάχιστον»*.

Αν και το εμβόλιο παρουσιάστηκε αρχικά ως ένα πολλά υποσχόμενο σκεύασμα, σε σύντομο χρονικό διάστημα φάνηκαν να αναιρούνται πολλές από τις υποσχέσεις σχετικά με την ανοσία που αυτό προσφέρει. Οι νέοι αποτελούν μία ηλικιακή ομάδα, της οποίας οι συνήθειες μεταβλήθηκαν ριζικά κατά την περίοδο της πανδημίας αλλά και με όλα τα επακόλουθα που έφερε αυτή. Στην ερώτηση εάν μετά τον εμβολιασμό τα άτομα που συμμετείχαν στην έρευνα συνέχισαν να τηρούν τα απαραίτητα μέτρα και να είναι προσεκτικά, η πλειονότητα των ερωτώμενων δείχνει ανεπτυγμένο αίσθημα κοινωνικής ευαισθησίας.

Μία ερωτώμενη αναφέρει πως με την άρση των περιοριστικών μέτρων: *«Για πολύ καιρό συνέχισα να ζω πολύ περιορισμένα. Αποφεύγω ακόμα μέρη με πολύ κόσμο. Δυσκολεύομαι να αποβάλλω το άγχος του ότι μπορεί να κολλήσω κορονοϊό και την πιθανότητα να αποκτήσω κάποιο μόνιμο πρόβλημα υγείας ή να κολλήσω κάποιους από τους κοντινούς μου ανθρώπους και να έχουν εκείνοι πρόβλημα. Από την άλλη σιγά σιγά έχω αρχίσει να ζω πάλι με άλλους ρυθμούς, διότι καλό είναι να βρούμε τρόπο να συνεχίσουμε τη ζωή μας όσο πιο γεμάτα γίνεται»* και μία ακόμη επισημαίνει ότι: *«Συνέχισα να είμαι επιφυλακτική δεδομένου ότι έχω ένα βρεφάκι στο σπίτι. Γενικά η ζωή σου αλλάζει όταν γίνεσαι γονιός και ειδικά όταν αυτό συμπίπτει με μία πανδημία. Νομίζω πως όταν έχεις μωρό το σύνθημα είναι αν είσαι πιο επιφυλακτικός αλλά και λόγω του ιού προσέχω τριπλά».*

Όλοι οι υπόλοιποι ερωτώμενοι δηλώνουν πως δειλά-δειλά επέστρεψαν στις συνήθειες τους κρατώντας όμως τα προσχήματα, αποφεύγοντας μέρη με πολύ συνωστισμό και δίνοντας απαντήσεις όπως: *«Επέστρεψα κυρίως στις παλιές μου συνήθειες. Παρόλα αυτά παραμένω προσεκτική. Απολυμαίνω πιο συχνά τα χέρια μου και φοράω μάσκα όταν υπάρχει συνωστισμός», «Επέστρεψα κανονικά τηρώντας πάντα τα υποτυπώδη μέτρα»* και *«Συνέχισα στις παλιές μου συνήθειες, ωστόσο πάντα τηρώ τα μέτρα ασφαλείας όπου υπάρχει συνωστισμός».* Εντύπωση προκαλεί το γεγονός πως μόνο ένας ερωτώμενος παρουσιάζει την επιστροφή σε μια σχετική κανονικότητα χάρη στην ασφάλεια που προσφέρει το εμβόλιο, σχολιάζοντας: *«Δεδομένου ότι έχω κάνει τρεις δόσεις και έχω νοσήσει μετά την τρίτη δόση, είμαι λιγότερο επιφυλακτικός αλλά σίγουρα δεν έχω επιστρέψει εντελώς στις παλιές μου συνήθειες. Πλένω πιο τακτικά τα χέρια μου έχω αντισηπτικό δεν θα μοιραστώ το ποτό μου με κάποιον άγνωστο, δεν θα μπω στο λεωφορείο ή σε κλειστό χώρο χωρίς μάσκα, δεν θα νιώθω άνετα να είμαι σε χώρο που έχει συνωστισμό, αλλά σίγουρα δεν θα μειώσω την επαφή*

μου με τον έξω κόσμο ή θα αρνηθώ να κάνω κάτι επειδή υπάρχει η πιθανότητα να κολλήσω». Βλέπουμε δηλαδή πως, ενώ αφενός η εμπιστοσύνη στο εμβόλιο συναντάται σε μεγάλο βαθμό, τα άτομα είναι ακόμα διστακτικά απέναντι στην αποτελεσματικότητά του. Διακρίνουν μεν πως δεν θα τους προκαλέσει κακό, δεν εμπιστεύονται όμως ότι αυτό είναι η απόλυτη λύση για την πανδημία.

6.5 Περί υποχρέωσης ή υποχρεωτικότητας

Η συζήτηση περί υποχρέωσης και στη συνέχεια υποχρεωτικότητας απασχόλησε εντόνως τόσο τα μέσα όσο και τα άτομα κατά την περίοδο της πανδημίας. Σε γενικές γραμμές το εμβόλιο και η δυνητική υποχρεωτικότητα του αποτέλεσαν αφορμή για δημόσια αντιπαράθεση σε πολιτικό, κοινωνικό, νομικό και επιστημονικό επίπεδο. Η πολιτική που ακολουθήθηκε για τον περιορισμό των ανεμβολίαστων ερμηνεύθηκε από πολλούς ως καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Bardosh et. al., 2022). Η υποχρέωση εμβολιασμού σε συγκεκριμένες επαγγελματικές ομάδες, όπως οι γιατροί και οι νοσηλευτές, δίχασε την κοινωνία και επέφερε επιπτώσεις σε πολλούς τομείς. Η επιλογή των ατόμων να εμβολιαστούν ταυτίστηκε συχνά με την πολιτική τους πεποίθηση. Ωστόσο, παρατηρήθηκε πως ανάμεσα στα άτομα που κατέκριναν την πρακτική δεν βρίσκονταν μόνο ανεμβολίαστοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως ανεξάρτητα με την άποψη των ερωτώμενων της έρευνας μας σχετικά με το εμβόλιο η υποχρεωτικότητα αυτού αντιμετωπίζεται ως ένα διαφορετικό ζήτημα.

Ήδη από απαντήσεις που λάβαμε, οι οποίες αφορούν την προτροπή για εμβολιασμό, πολλοί ερωτώμενοι δήλωσαν πως η συγκεκριμένη πράξη αφορά μία ατομική επιλογή. Αναλυτικότερα, στην ερώτηση σχετικά με την άποψη των υποκειμένων για τον δυνητικά υποχρεωτικό χαρακτήρα του εμβολίου, οι απαντήσεις που λάβαμε φανερώνουν μία γενικότερη δυσαρέσκεια με αποδέκτη άλλοτε το κράτος και άλλοτε τους υπόλοιπους πολίτες. Οι δεκαπέντε (15) ερωτώμενοι απάντησαν όλοι αρνητικά στην σχετική ερώτηση. Συγκεκριμένα ένας ερωτώμενος ταυτίζει την ανάγκη επιβολής του εμβολιασμού με αποτυχία του κράτους δηλώνοντας πως: *«το γεγονός ότι ένα κράτος κάνει υποχρεωτικό τον εμβολιασμό δείχνει και την αποτυχία του ίδιου του κράτους. Το κράτος θα πρέπει να είναι σε θέση να πείσει τους πολίτες με ιατρικούς όρους, αλλά απλούς και κατανοητούς, γιατί πρέπει να εμβολιαστούν οι*

πολίτες και όχι με όρους επιβολής και αυταρχισμού να λέει "εμβολιαστείτε αλλιώς δεν θα ξαναβγείτε σε μπαρ" ή "δεν θα ξαναεργαστείτε". Από την άλλη εάν ήμασταν όλοι ανεμβολίαστοι, τα πράγματα θα ήταν πολύ χειρότερα και οι ευπαθείς κοινωνικές ομάδες μάλλον δεν θα ξαναβγαίνουν από το σπίτι τους, γιατί θα κινδύνευαν ανά πάσα στιγμή να νοσήσουν βαριά. Επομένως ιδανικά θα ήθελα ο καθένας από μας να εμβολιάζεται χωρίς να έχει ένα μπαμπούλα πάνω από το κεφάλι του που θα του το επιβάλει». Η εν λόγω απάντηση φανερώνει πως η πίεση που ασκείται από το κράτος με οποιονδήποτε τρόπο και με όπλο τον περιορισμό στις δυνατότητες των ανεμβολίαστων ατόμων δημιουργεί μία σχετική δυσαρέσκεια και παρουσιάζεται να ετεροκαθορίζει τον ρόλο της κρατικής λειτουργίας.

Επιπλέον, γίνεται λόγος για την αυτοδιάθεση του σώματος του καθενός και συγχρόνως ασκείται έντονη κριτική με σκληρές εκφράσεις και αναφορές σε έννοιες όπως είναι η δικτατορία και η καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πολλοί από τους ερωτώμενους, αν και δηλώνουν θερμοί υποστηρικτές του εμβολίου, τάσσονται κατά της υποχρεωτικότητας επιρρίπτοντας έμμεσα ευθύνες για την τρέχουσα κατάσταση στο κράτος και δηλώνοντας ότι: «(Το εμβόλιο)θα έπρεπε να παρέχεται στους πολίτες που θέλουν να το κάνουν και από κει και πέρα θα έπρεπε το σύστημα υγείας να είναι σε πολύ καλύτερη κατάσταση για να συνδράμει στην αντιμετώπιση της πανδημίας». Παρατηρούμε πως αν και τα περιοριστικά μέτρα που επιβλήθηκαν στους μη εμβολιασμένους πολίτες επηρεάζουν εντόνως τους νέους, καθώς καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο ζωής και τις δυνατότητες διασκέδασης τους, κανένας από τους δεκαπέντε (15) ερωτώμενους δεν φαίνεται να επέλεξε να εμβολιαστεί με βάση το τι δεν θα μπορεί πλέον να κάνει. Η παραπάνω συζήτηση δημιούργησε σε κοινωνικό επίπεδο έντονο διχασμό ανάμεσα σε εμβολιασμένους και μη, ωστόσο αυτό δεν προκύπτει στην έρευνα μας.

Ακόμα, οι ερωτώμενοι υπογραμμίζουν πως πρόκειται για ένα ιατρικό προϊόν, ένα φάρμακο και πως κάθε άνθρωπος θα έπρεπε να λαμβάνει την απόφαση του με βάση το δικό του ιατρικό ιστορικό. Μία ερωτώμενη αναφέρει πως: «(Ο εμβολιασμός)θα πρέπει να εναπόκειται στην βούληση του καθενός καθώς η υποχωρητικότητα του θα ερχόταν σε αντίθεση με την ελευθερία του ατόμου». Στο σημείο αυτό επιβεβαιώνεται για ακόμη μία φορά πως οι νέοι δρουν και αποφασίζουν με βάση τις δικές τους καταβολές και διακατέχονται από ένα έντονο δημοκρατικό συναίσθημα. Ωστόσο, καθώς μία από τις άρρηκτες αρχές της δημοκρατίας είναι η

δράση προς όφελος του κοινωνικού συνόλου, δημιουργείται το ερώτημα τι καθιστά μία πρακτική η οποία έχει τον προαναφερόμενο απώτερο σκοπό λιγότερο δημοκρατική από την ατομική επιλογή των ατόμων να απέχουν από αυτή όταν δεν συντρέχει κάποιος άλλος σοβαρός ιατρικός λόγος. Η δημοκρατικότητα φαίνεται ότι απασχολεί τους νέους, οι οποίοι ωστόσο δε γνωρίζουν πως μπορεί να επηρεαστούν και να υποπέσουν σε επικίνδυνες για τη δημοκρατία οδούς στην περίπτωση των “eco chambers” που αναλύθηκε σε προηγούμενη ενότητα της προκείμενης μελέτης.

Αν και η λήψη υποχρεωτικών μέτρων ως επιχείρημα υπέρ του εμβολιασμού φαίνεται σε πολλές περιπτώσεις να λειτουργεί, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε πως, όταν πρόκειται για ζητήματα υγείας, με την υποχρεωτικότητα ανακύπτουν προβλήματα και προβληματισμοί. Οι νέοι ως ηλικιακή ομάδα θεωρείται πως δεν αντιμετωπίζουν μεγάλο κίνδυνο σοβαρών επιπτώσεων από τη νόσηση με κορονοϊό. Έρχονται ωστόσο αντιμέτωποι με την συνολική κοινωνική εμπειρία του περιορισμού, του αποκλεισμού ή ακόμα και του εκφοβισμού. Μια ερωτώμενη αναφέρει: «...*Επίσης ο τρόπος με τον οποίο γίνεται ο έλεγχος αν έχει γίνει το εμβόλιο ή όχι με παρέπεμψε σε κάτι φασιστικό και πνιγηρό*». Σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι νέοι που συνηθίζουν να βγαίνουν έξω και να διασκεδάζουν στερούνται πράγματα, που μέχρι τώρα θεωρούσαν δεδομένα και έρχονται αντιμέτωποι με την σκληρή πραγματικότητα. Μερικοί ερωτώμενοι βίωσαν την πίεση για εμβολιασμό εντόνως λόγω του επαγγέλματός τους. Μεταξύ άλλων αναφέρουν: «*Πιέστηκα από τους συναδέλφους και τους προϊστάμενους μου. Ήταν απλό και σκληρό. Θες να έχεις δουλειά αύριο, κάνε εμβόλιο.*» και «*Δεν μπορώ να πω ότι υπήρξε ακριβώς προτροπή όσο εκβιασμός αλλά και αυτό ήταν κάπως ύπουλο. Δηλαδή δεν σου έλεγαν ή να εμβολιαστείς ή να απολυθείς, αλλά συχνά το άφηναν να εννοηθεί ή απειλούσαν ότι αν κάποιος ανεμβολίαστος νοσήσει δεν θα του πληρώσουν ΜΕΘ από τη δουλειά και θα τον αφήσουν να ψοφήσει σπίτι του*».

Από τις ανωτέρω απαντήσεις βλέπουμε ότι οι καταγραφές των νέων σχετικά με την ενδεχόμενη επιβολή του εμβολιασμού ηχούν σαν σκληρές εκβιαστικές περιγραφές. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι στην δεύτερη περίπτωση διαπιστώνουμε την έμπρακτη εφαρμογή ιδεών που επικρατούν στις αφηγηματικές υπέρ του εμβολιασμού, καθώς μια ενδεχόμενη εισαγωγή στη ΜΕΘ κοστίζει πολλές χιλιάδες ευρώ στο κράτος, επιχείρημα που προβλήθηκε εντόνως στα ΜΜΕ.

Όπως επιβεβαιώθηκε και από την έρευνα μας, η υποχρεωτικότητα παρουσιάζεται να επιφέρει σειρά αρνητικών επιπτώσεων και να προκαλεί σειρά αρνητικών συναισθημάτων. Προφανώς οι συγκεκριμένες επιπτώσεις προέκυψαν και δεν αποτέλεσαν σκοπό των κυβερνητικών αρχών, αφού πολλές φορές επέφεραν αντιδράσεις και, γενικά, αποτελέσματα αντίθετα από τα επιθυμητά.

Στη χώρα μας, εκτός από συγκεκριμένα επαγγέλματα, στα οποία κρίθηκε απαραίτητο οι εργαζόμενοι να εμβολιαστούν προκειμένου να έχουν δικαίωμα στην εργασία, επιβλήθηκε υποχρεωτικός εμβολιασμός και στους πολίτες άνω των εξήντα ετών. Μάλιστα, στην περίπτωση που κάποιος πολίτης άνω των εξήντα επέλεξε να απέχει τού επιβλήθηκε μηνιαίο πρόστιμο της τάξεως των εκατό ευρώ. Μία ερωτώμενη σχολίασε: *«Για κάποιες ομάδες όπως είναι οι γιατροί το καταλαβαίνω, αλλά νομίζω πως, εάν κάποιος άνω των εξήντα δεν αντιλαμβάνεται ότι θα κινδυνέψει, δεν είναι δουλειά του κράτους να τον συνετίσει. Οι άνθρωποι αυτοί είναι κυρίως συνταξιούχοι και το να πληρώνουν εκατό ευρώ από τη σύνταξη τους, που για τους πιο πολλούς δεν είναι και κανένα αμύθητο ποσό, μου φαίνεται βίαιο»*. Στη συγκεκριμένη απάντηση έμμεσα γίνεται λόγος για κρατική βία και κατάχρηση εξουσίας. Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε προκύπτει ότι αν και οι πολιτικές υποχρεωτικού εμβολιασμού και σχετικής πίεσης στόχευαν τους μεγαλύτερους ηλικιακά ανθρώπους, τα αποτελέσματα παρατηρήθηκαν κυρίως στους νέους κάτω των τριάντα ετών, μία ηλικιακή ομάδα που θεωρείται πως διατρέχει χαμηλότερο κίνδυνο (Bardosh et al, 2022).

Αν και οι πολιτικές μαζικού εμβολιασμού είναι ένα πολύτιμο εργαλείο για την διασφάλιση του δικαιώματος στην υγεία, οφείλουν να είναι σχεδιασμένες για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου κατά περίπτωση.

Οι αντιδράσεις των πολιτών δεν θα έπρεπε να προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση. Στο παράδειγμα που αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα της προκείμενης μελέτης για τον Χίτλερ και την «Άρια Φυλή» βλέπουμε την διάκριση των ατόμων σε μία ομάδα Α από όλα τα υπόλοιπα άτομα. Με ανάλογο τρόπο επικράτησε η αφηγηματική ότι ο διαχωρισμός εμβολιασμένων και μη καλλιεργεί τη διχόνοια και εξάρει το ήθος και το ποιόν των μεν από τους δε. Δηλαδή, άτομα με κοινά χαρακτηριστικά (εδώ τον εμβολιασμό) θεωρούνται καλύτερα εν συγκρίσει με τα υπόλοιπα. Έτσι λοιπόν, διαπιστώνουμε επί του πρακτέου πως οι αντιλήψεις που έχουν σχηματίσει τα άτομα

ως αποτέλεσμα ήδη κατεκτημένων γνώσεων και εμπειριών συντελούν στην εναντίωση τους στην υποχρεωτικότητα.

Ακόμα και η ίδια η Κυβέρνηση επιχείρησε να δυσφημίσει τους πολίτες που είτε δίσταζαν να εμβολιαστούν είτε δεν είχαν σκοπό να προβούν στην ενέργεια αυτή προσάπτοντας τους χαρακτηριστικά όπως είναι το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και η χαμηλή νοημοσύνη. Η πρακτική αυτή φαίνεται να εξοργίζει τους νέους. Στην ερώτηση σχετικά με τον δυνητικά υποχρεωτικό χαρακτήρα του εμβολίου ερωτώμενος σχολίασε πως: *«Μεταξύ μας αισθάνθηκα και λίγη ντροπή. Όλη η κατάσταση με παραπέμπει σε σκοταδισμό. Δηλαδή με ποιο δικαίωμα κρίνεις κάποιον που μπορεί να φοβάται π.χ.; Στο σχολείο μάς έλεγαν να σκεφτόμαστε πάντα αυτά που ακούμε και έτσι όπως διαχειρίζονται το θέμα φαίνεται σα να θέλουν απλά να κάνουμε αυτό που μας λένε... Πιστεύω θα έπρεπε να χρησιμοποιήσουν λογικά επιχειρήματα για να πείσουν τους διστακτικούς και όχι να τους υποβαθμίζουν»*. Τα λεγόμενα του ερωτώμενου δείχνουν ότι πράγματι ο δημόσιος και ο πολιτικός λόγος χρησιμοποιούν τον στιγματισμό ως στρατηγική υπέρ της δημόσιας υγείας (Bardosh et al, 2022).

Βεβαίως, η επίθεση στο ήθος του αντιπάλου αποτελεί έναν από τους πιο χαρακτηριστικούς τρόπους πειθούς και εάν θεωρήσουμε ότι τα άτομα που δεν δρουν με γνώμονα το συλλογικό καλό βλάπτουν την κοινωνία, ίσως αυτός ο τρόπος αποτελεί αναγκαίο μέτρο για την προσέλκυση όσο το δυνατόν περισσότερων ατόμων στα εμβολιαστικά κέντρα. Οι νέοι λοιπόν προβληματίζονται και επιθυμούν να δρουν ορθολογικά, σεβόμενοι όμως την ατομικότητα του καθενός και την ελεύθερη βούληση. Καταλήγουμε δηλαδή στο συμπέρασμα πως αποδέχονται, τουλάχιστον εν μέρει, τις διαφορετικές καταγραφές, εμπειρίες και αντιλήψεις που μπορεί να έχουν τα άτομα, με βάση τις οποίες δρουν, οργανώνουν και ερμηνεύουν την κοινωνική εμπειρία και ωθούνται στην αποφυγή του εμβολιασμού.

Μπορούμε επίσης να αναλογιστούμε πως μία πιθανή, άρρηκτη, απόλυτη και καθολική επιβολή εμβολιασμού θα ενίσχυε την ανισότητα στο δικαίωμα για δημόσια υγεία. Παραδείγματος χάρη είδαμε πως επιχειρήθηκε ο αποκλεισμός των συνόρων με την Αφρική με την εμφάνιση της μετάλλαξης «Ο». Ειδικά στις μη ανεπτυγμένες χώρες υπήρξε καθυστερημένη διάθεση του εμβολίου και έτσι, βασιζόμενοι στην περίπτωση του εγχειρήματος για συνειδητή διάκριση εμβολιασμένων και μη ατόμων από τις κυβερνήσεις ως παράδειγμα, θα μπορούσαμε να οδηγηθούμε στο

συμπέρασμα ότι η πρακτική αυτή θα επέφερε μεγάλες κοινωνικές ανισότητες (Bardosh et al, 2022).

Τέλος, μία συνολική δυσπιστία προς τις κυβερνήσεις λόγω του τρόπου με τον οποίο διαχειρίζονται την εμβολιαστική εκστρατεία είναι δικαιολογημένη, αφού αυτές αρνήθηκαν να αποκαλύψουν τις συμβάσεις με τις φαρμακευτικές εταιρείες που διέθεσαν τα εμβόλια, οι οποίες είναι γνωστό ότι κέρδισαν ένα υπέρογκο ποσό χρημάτων. Ερωτώμενος δηλώνει «...*Το κέρδος είναι τεράστιο και ναι μεν έδωσαν μία λύση σε ένα γιγάντιο πρόβλημα αλλά, δεν ξέρω, προβληματίζομαι για την ηθική διάσταση του πράγματος. Προφανώς και από κάπου θα αγοράζαμε τα εμβόλια, αλλά υπήρξαν φορές που αναρωτήθηκα εάν όλη αυτή η πίεση κρύβει από πίσω της και άλλα πράγματα*». Εδώ φαίνεται πως πίσω από τα κίνητρα για εμβολιασμό ο ερωτώμενος σχηματίζει άποψη περί δυνητικής διαφθοράς, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνει όσα είδαμε παραπάνω για τη δυσπιστία απέναντι στις κυβερνητικές αρχές στο σύνολο τους.

7. Συμπεράσματα

Η νέα υγειονομική κρίση εξελίχθηκε σε μία ήδη ταραγμένη περίοδο, κατά την οποία η εμπιστοσύνη τόσο στα Μέσα όσο και στις κυβερνητικές αρχές είναι σημαντικά περιορισμένη. Αν και δεν είναι η πρώτη φορά που η ανθρωπότητα έρχεται αντιμέτωπη με μία πανδημία, παρατηρήσαμε πως η εμπειρία μεταβάλλεται με τη χρήση της τεχνολογίας. Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, ως χώρος ανάπτυξης δημόσιου διαλόγου, έπαιξαν μεγάλο ρόλο ειδικά σε μία περίοδο κατά την οποία τα άτομα βρίσκονταν περιορισμένα στα σπίτια τους και οι ευκαιρίες για κοινωνική αλληλεπίδραση ήταν συγκεκριμένες και αισθητά περιορισμένες.

Η κοινωνία είναι ένας οργανισμός που εξελίσσεται διαρκώς και προσαρμόζεται στις επιταγές κάθε εποχής. Ανάλογα με τα δεδομένα που ισχύουν, τα μέλη της έρχονται αντιμέτωπα με προκλήσεις ευρέως φάσματος. Η υγειονομική κρίση, η οποία μάλιστα διαδέχθηκε την οικονομική, φαίνεται σιγά σιγά να εμφανίζει τις επιπτώσεις που προκάλεσε, δημιουργώντας έτσι μία νέα κανονικότητα.

Από τα δεδομένα της έρευνάς μας παρατηρήσαμε πως προκειμένου να επιβιώσει κανείς χρειάζεται να είναι εφοδιασμένος με όπλα όπως είναι η ενημέρωση

και η εις βάθος γνώση σχετικά με τους κινδύνους που αυτή εγκυμονεί. Η πανδημία διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό τον κοινωνικό παλμό και εκτιμάται ότι θα χρειαστούν μερικά χρόνια προκειμένου η κοινωνία να ανακάμψει από τις οικονομικές, πολιτικές κ.α. συνέπειες που αυτή επέφερε.

Ως αποτέλεσμα των κοινωνικών μεταβολών, οι νέοι απέκτησαν χρήσιμες συνήθειες όπως είναι η καθημερινή ενημέρωση και ευαισθητοποιήθηκαν σχετικά με τους υπόλοιπους ανθρώπους γύρω τους. Για την εξασφάλιση της ικανότητας διαχείρισης και υγιούς αντίδρασης σε επερχόμενες κρίσεις, κυρίως υγειονομικές οι νέοι οφείλουν να διασφαλίζουν την ποιότητα της ενημέρωσής τους και να εμπιστεύονται την επιστήμη.

Η εμπιστοσύνη των νέων στα Μέσα φαίνεται να έχει κλονιστεί σε μεγάλο βαθμό, αφού πολλοί από τους ερωτώμενους τείνουν να θεωρούν τις ειδήσεις που παρουσιάζονται σε αυτά κατευθυνόμενες, με απώτερο σκοπό την εξυπηρέτηση συμφερόντων και τη διασπορά φόβου και πανικού. Ομοίως παρουσιάστηκε κλονισμένη και η εμπιστοσύνη απέναντι στις αρχές και το κράτος.

Λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας, η οποία συνέπεσε με την ηλικιακή ανάπτυξη των νέων, η χρήση των ΜΚΔ αποτελεί καθημερινή συνήθεια και μέσο έκφρασης πτυχών της προσωπικότητάς τους. Παρά τον μεγάλο βαθμό στον οποίο παρουσιάζονται να είναι ενημερωμένοι οι ερωτώμενοι της έρευνάς μας, παρατηρούμε πως δεν προέβησαν συχνά σε διασταύρωση των πληροφοριών που συνάντησαν και μάλιστα λίγοι μόνο είναι εκείνοι που βασίστηκαν σε αξιόπιστες ενημερωτικές πηγές.

Ακόμα, ως πηγή πληροφόρησης λειτούργησαν και τα οικεία πρόσωπα των ερωτώμενων, γεγονός που εγείρει επιπλέον προβληματισμό, αφού και πάλι η διασταύρωση των πληροφοριών προκύπτει ως ένα αβέβαιο γεγονός, το οποίο δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε. Μάλιστα, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διεξάγουμε σαφή συμπεράσματα για τον βαθμό επιρροής των νέων από τους οικείους τους, καθώς στη διαμόρφωση γνώμης και στάσης συντελούν πολλοί διαφορετικοί και συχνά μη μετρήσιμοι παράγοντες.

Αν και οι πληροφορίες σχετικά με το εμβόλιο ήταν προσβάσιμες από σε ευρύ φάσμα πηγών, οι νέοι φαίνεται ότι δεν είναι σε θέση να διακρίνουν τη διαφορά ενός προϊόντος από ένα ιατρικό σκεύασμα και ότι αποφάσισαν να εμβολιαστούν κάπως

αυθαίρετα, χωρίς να καταλήγουν σε αυτή την απόφαση μετά από σκέψη, απλώς ακολουθώντας το παράδειγμα της εποχής. Η κριτική σκέψη δεν φαίνεται να είναι ανεπτυγμένη ικανότητα των ερωτώμενων. Διαπιστώθηκε επίσης πως οι νέοι αποποιούνται, ως έναν βαθμό, την ευθύνη του εαυτού τους και δεν διστάζουν να την μετατοπίζουν σε παράγοντες εξωτερικούς. Φαίνεται επίσης ότι είναι πιο πιθανό να δράσουν χωρίς να έχουν λάβει μία συνειδητή απόφαση και μετά να την αναθεωρήσουν ή να απογοητευτούν παρά να αναλύσουν δεδομένα και να προβούν σε πράξεις βάσει αυτής της ανάλυσης.

Ωστόσο, προβληματίζονται για έννοιες όπως είναι η δημοκρατία, καθώς και για τον βαθμό στον οποίο αυτή εξασφαλίζεται με την ενδεχόμενη εφαρμογή υποχρεωτικών εμβολιασμών. Ως κυρίαρχα συναισθήματα των νέων μπορούμε να διακρίνουμε τον φόβο και την αβεβαιότητα. Ο φόβος δεν προκύπτει μονόπλευρα, δημιουργεί δηλαδή ένα κλίμα κατά το οποίο τα άτομα στράφηκαν στη διαθέσιμη λύση. Τα συναισθήματα αυτά δεν στάθηκαν ικανά να αποτρέψουν τα άτομα να εμβολιαστούν και οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως οι νέοι τα αψηφούν προκειμένου να προστατεύσουν τους γύρω τους αλλά και τους εαυτούς τους.

Προκύπτει ωστόσο πως η στάση τους απέναντι στο εμβόλιο είναι άμεσα επηρεασμένη από την πλαισίωσή του από τα Μέσα, αλλά και από τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση πιέζει για εμβολιασμούς. Φαίνεται δηλαδή πως τα άτομα επιθυμούν να εμβολιάζονται, αλλά αποκτούν αρνητικά συναισθήματα εξαιτίας της διαχείρισης της πανδημίας.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας η κατηγορία εις βάρος των νέων ως αδιάφορων όντων δεν βρίσκει αντίκρισμα. Οι ερωτώμενοι παρουσιάζονται να λογαριάζουν τις ενδεχόμενες επιπτώσεις στην κοινωνία, στους μεγαλύτερους ανθρώπους και στα ευάλωτα άτομα περισσότερο από αυτές που ενδέχεται οι ίδιοι να επωμιστούν.

Αν και φαινομενικά τα τελευταία δεδομένα για το εμβόλιο, τα οποία μάλιστα οδήγησαν στο συμπέρασμα για ανάγκη σύνθεσης ενός νέου σκευάσματος που θα εγγυάται μεγαλύτερη προστασία, θα μπορούσαν να κλονίσουν την εμπιστοσύνη των νέων με αποτέλεσμα την αποστροφή τους απέναντι στους ειδικούς, κάτι τέτοιο δεν επαληθεύτηκε. Παρά το γεγονός ότι υπήρξαν άτομα που δηλώνουν ότι κρίνουν την αποτελεσματικότητα του εμβολίου αμφίβολη, παρουσιάζονται πρόθυμα να

συνεχίσουν να εμβολιάζονται και δεν αμφισβητούν την επιστήμη. Αμφισβήτηση απέναντι στο εμβόλιο σε μικρό βαθμό συναντήσαμε, όμως η αμφισβήτηση αυτή δεν είχε σε καμία περίπτωση ως αποδέκτη την ίδια την επιστήμη.

Συνοψίζοντας, αν και οι νέοι δεν κατέχουν εις βάθος γνώση για τους κινδύνους της εσφαλμένης ή ελλιπούς ενημέρωσης και πολλές φορές υποπίπτουν σε λογικές ασυνέχειες και αντιφάσεις, επιθυμούν να δρουν προς όφελος του κοινωνικού συνόλου.

Καθώς η παραπάνω έρευνα διεξήχθη σε περιορισμένο δείγμα, μελλοντικά θα μπορούσε να διεξαχθεί μία πιο εκτεταμένη έρευνα που θα ανιχνεύει τη στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο τόσο με βάση τα διαθέσιμα δεδομένα όσο και σε συνάρτηση με νέα που θα προκύψουν από την διάθεση του ανανεωμένου εμβολίου. Ακόμα, λόγω της εσπευσμένης διάθεσης του εμβολίου και της έλλειψης δεδομένων σχετικών με τις παρενέργειες τόσο τις βραχυπρόθεσμες αλλά ακόμα περισσότερο τις μακροπρόθεσμες, δεν είμαστε σε θέση να καταλήξουμε σε αδιάσειστα συμπεράσματα για την ορθότητα του συλλογισμού των νέων. Επομένως, αντίστοιχη έρευνα θα είχε νόημα να διεξαχθεί εκ νέου σε βάθος χρόνου και πιθανώς μετά την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση της πανδημίας. Τέλος, η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να αποτελέσει αφορμή για αναλυτική μελέτη των συναισθημάτων των νέων στην μετέπειτα ζωή τους, όπως αυτά διαμορφώθηκαν εξαιτίας της πανδημίας.

8. Παράρτημα

Ερωτήσεις συνέντευξης:

Δεδομένου ότι η έρευνα είναι ποιοτική και διεξήχθη με συνεντεύξεις, οι ακόλουθες ερωτήσεις τροποποιήθηκαν κατά περίπτωση όπου αυτό ήταν απαραίτητο.

Βασικές ερωτήσεις έρευνας:

Ενότητα 1: Πηγές και συχνότητα ενημέρωσης των νέων

- Ποια μέσα (τηλεόραση, διαδίκτυο, ραδιόφωνο κ.ο.κ.) προτιμάτε για την ενημέρωσή σας;
- Για ποιον λόγο προτιμάτε τις συγκεκριμένες πηγές ενημέρωσης;
- Πόσο συχνά ενημερώνεστε για τις εξελίξεις;
- Τι πηγές πληροφόρησης χρησιμοποιήσατε για την ενημέρωσή σας σχετικά με την πανδημία;
- Με βάση ποιο κριτήριο τις επιλέξατε;
- Ποια συναισθήματα σας προξένησαν τα Μέσα μαζικής Ενημέρωσης κατά την περίοδο της πανδημίας;

Ενότητα 2: Στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο στο πλαίσιο της ενημέρωσης

- Ποια ήταν η βασική πηγή ενημέρωσής σας για το εμβόλιο και γιατί;
- Παρακολουθήσατε καθόλου τις επίσημες πηγές ενημέρωσης σε σχέση με το εμβόλιο όπως είναι ο ΕΟΔΥ και το Υπουργείο Υγείας;
- Είστε ικανοποιημένοι για την πληροφόρησή σας από αυτές τις επίσημες πηγές;
- Στα ΜΚΔ αρκεστήκατε σε πληροφορίες που βρίσκατε στην αρχική σας σελίδα σε σχέση με το εμβόλιο ή επιχειρήσατε να συνδεθείτε με ειδησεογραφικές σελίδες / σελίδες εφημερίδων κ.ο.κ.;
- Τιρόλο πιστεύεται ότι διαδραμάτισαν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης σε σχέση με το εμβόλιο;

- Έτυχε να συζητήσετε καθόλου με τους φίλους και την οικογένεια σας για το εμβόλιο;
- Έτυχε να ανταλλάξετε απόψεις με κάποιο άγνωστο άτομο στο διαδίκτυο σε σχέση με το εμβόλιο;
- Έτυχε να μοιραστείτε κάποια πληροφορία σχετική με το εμβόλιο στο προσωπικό σας προφίλ σε κάποια πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης;

Ενότητα 3: Στάση των νέων απέναντι στο εμβόλιο – Αίσθημα κοινωνικής ευθύνης

- Με την έναρξη του εμβολιασμού είχατε περισσότερα αρνητικά ή θετικά συναισθήματα;
- Πως κρίνετε την ύπαρξη των υφιστάμενων δεδομένων σε σχέση με το εμβόλιο; Είναι κατά την άποψη σας επαρκής;
- Ποια είναι η άποψη σας αναφορικά με το εμβόλιο;
- Υπήρξε κάποιο αφήγημα που επηρέασε θετικά ή αρνητικά την άποψη σας για το εμβόλιο;
- Θα λέγατε πως φοβάστε περισσότερο τον ιό ή το εμβόλιο;
- Πιστεύετε πως το εμβόλιο βοήθησε στην αντιμετώπιση της πανδημίας; Πως το κρίνετε αυτό;
- Πιστεύετε πως κάνοντας κανείς το εμβόλιο μειώνεται ο κίνδυνος διασποράς του ιού;
- Πιστεύετε πως κάνοντας κανείς το εμβόλιο μειώνεται ο κίνδυνος βαριάς νόσησης;
- Θεωρείτε πως με την απόφαση σας να εμβολιαστείτε ή να μην εμβολιαστείτε επηρεάζονται και οι γύρω σας;
- Θεωρείτε πως το εμβόλιο θα έπρεπε να είναι υποχρεωτικό για τους πολίτες;
- Εμβολιαστήκατε;
- Σας προέτρεψε κάποιος να εμβολιαστείτε;

- Αν σας προέτρεψαν να εμβολιαστείτε, ποιος ήταν ο σκοπός;
- Επιλέξατε κάποιο συγκεκριμένο εμβόλιο; Αν ναι, πού βασίσατε την επιλογή σας;
- Σύμφωνα με τα υφιστάμενα δεδομένα, συνεχίζετε να εμπιστεύεστε ή να μην εμπιστεύεστε το εμβόλιο;
- Προτρέψατε κάποιον να εμβολιαστεί; Αν ναι γιατί;
- Νοσήσατε με κορονοϊό;
- Εάν ναι είχατε εμβολιαστεί όταν νοσήσατε;
- Θα χαρακτηρίζατε τη νόσηση σας ήπια;

Στις συνεντεύξεις λήφθηκαν και τα απαραίτητα δημογραφικά στοιχεία όπως είναι η ηλικία, το φύλο και το μορφωτικό επίπεδο.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Arendt, H. (2009). Υπόσχεση πολιτικής. Αθήνα: Κέδρος.

-Aristoteleio Panepistiomeio Thessalonikis, 2022. Ενημέρωση και Covid-19: Έρευνα από το Τμήμα Δημοσιογραφίας και ΜΜΕ του ΑΠΘ. [online] Available at: <<https://www.auth.gr/press/27866/>> Accessed 6 August 2022.

-Athens Review of books, σελ 35-38 Γεωργακόπουλος Θ. (επιμ). (2021). Οι ιδέες της πανδημίας. Αθήνα: διαΝΕΟσις

διαΝΕΟσις. (Απρίλιος 2020). Πώς ζουν οι Έλληνες στην πανδημία, Αθήνα, διαΝΕΟσις <https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2020/09/covid-19-v4.pdf>

-διαΝΕΟσις. (Μάρτιος 2021). Πανελλαδική Έρευνα Κοινής Γνώμης για την Πανδημία του Κορωνοϊού- 5ο κύμα, Αθήνα, διαΝεοσις https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2021/05/covid_erotimatologio_3_2021_version200521.pdf

-Freud, S. (2012). Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ. Αθήνα: Νίκας,.

-LashC. (2002). Η κουλτούρα του ναρκισσισμού, (μτφρ Τομανάς Β), Αθήνα. Νησίδες (το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 1979).

-Ζέρη Π, Τσέκερης, Χ. (2020). Κράτος, Κοινωνία και μέσα επικοινωνίας στην εποχή του κορωνοϊού, The Greek Review of Social Research, 154.

-Ζέρη Π, Τσέκερης Χ. (2020). Fakenews, πραγματικότητα και δημοκρατία, Εισήγηση σε Συνέδριο της Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας, Σεπτέμβριος 2020.

-Πολίτης, Π. (2014). Η γλώσσα της τηλεοπτικής ενημέρωσης: Τα δελτία ειδήσεων της ελληνικής τηλεόρασης (1980 – 2010). Αθήνα: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

-Bardosh, K., de Figueiredo, A., Gur-Arie, R., Jamrozik, E., Doidge, J., & Lemmens, T. et al. (2022). The unintended consequences of COVID-19 vaccine policy: why mandates, passports and restrictions may cause more harm than good. Retrieved 7 September 2022.

-Becerril, D. (2021, July 26). Αποκάλυψη NYT: "Ζητούνται ινφλουένσερς" για διασπορά fake news κατά των εμβολίων. Retrieved September 4, 2022, from <https://www.kathimerini.gr/world/561446470/zitoyntai-infloyensers-gia-diaspora-fake-news-kata-ton-emvolion/>

-Benkler, Y., Tilton, C., Etling, B., Roberts, H., Clark, J., Faris, R., Schmitt, C. (2020, October 1). Mail-in voter fraud: Anatomy of a disinformation campaign. Retrieved September 4, 2022, from <https://cyber.harvard.edu/publication/2020/Mail-in-Voter-Fraud-Disinformation-2020>.

-Blumenberg, H. (1979). Arbeit am Mythos. Frankfurt: Suhrkamp.

-Bright J, Marchal N, Ganesh B, Rudinah S. (2020). Eco Chambers Exist! (But They're Full of Opposing Views), Cornell University.

- Castells, M. (1996). The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. 1: The Network Society.

-Chomsky N. (1997). Η χειραγώγηση των μαζών. Αθήνα: Scripta.

-Damasio, A. R. (1994). Descartes' error: Emotion, reason and the human brain. New York: Putnam.

-Flamingo Reuters Institute. How Young People Consume News and the Implications for Mainstream Media, Reuters Institute <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/our-research/how-young-people-consume-news-and-implications-mainstream-media>

-Geertz, C. (1973). The interpretation of cultures. New York: Basic Books.

-Hindman, M., Lubin, N. & Davis, T. (2022, October 10). Facebook Has a Superuser Supremacy Problem, *The Atlantic*.

-Hochschild, A.R. (2016). Strangers in their own land: Anger and mourning on the American right., New York: The New York Press.

-Illouz E. (2015). Mehr Emotion Wagen?, διάλεξη στο Βερολίνο, σε συνεργασία με το ίδρυμα Heinrich Böll, Απρίλιος 2015

-Illouz E. (2018). The Emotional Politics of Populism, in Honor of Larry Gross, Messaris P, (επιμ), The Inclusive Vision: Essays in Honor of Larry Gross (κεφ 9), New York, United States, New Edition

-Jin, F., Wang, W., Zhao, L., Dougherty, E., Cao, Y., Lu, C.-T., & Ramakrishnan, N. (2014). Misinformation propagation in the age of Twitter. *Computer*, 47(12), 90–94. <https://doi.org/10.1109/mc.2014.361>

-Kaspersky. (2022, March 09). What is a digital footprint? and how to protect it from hackers. Retrieved September 6, 2022, from <https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/what-is-a-digital-footprint>

-Kavanagh, Jennifer, William Marcellino, Jonathan S. Blake, Shawn Smith, Steven Davenport, and Mahlet Gizaw, News in a Digital Age: Comparing the Presentation of News Information over Time and Across Media Platforms. Santa Monica, CA: RAND Corporation, 2019. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2960.html.

-Keane, J. (2013). Democracy and media decadence, Cambridge University Press.

-Klinenberg, E. (2005). Convergence: News production in a digital age. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 597, 48–64. <https://doi.org/10.1177/0002716204270346>

-Newman, N., Dutton, W. H., & Blank, G. (2014). Social Media and the News. In *Society and the Internet* (pp. 135–148). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199661992.003.0009>

-Newman N, Fletcher R, Schulz A, Andi S, Nielsen R. (2020), Reuters Institute Digital News Report 2020, USA, Reuters Institute, University of Oxford

-Pennycook, G., Epstein, Z., Mosleh, M., Arechar, A. A., Eckles, D., & Rand, D. G. (2021). Shifting attention to accuracy can reduce misinformation online. *Nature*, 592(7855), 590-595. doi:10.1038/s41586-021-03344-2

-Petraglia, J. (2007). Narrative intervention in behavior and public health. In *Journal of Health Communication* (Vol. 12, Issue 5, pp. 493–505). <https://doi.org/10.1080/10810730701441371>

-Positive and negative impact of social media in the COVID-19 era. (2020). *Reviews In Cardiovascular Medicine*, 21(4), 561. doi: 10.31083/j.rcm.2020.04.195

-Reilly, P., & Atanasova, D. (2016). A report on the role of the media in the information flows that emerge during crisis situations Deliverable Number: Date Photo by Jem Stone/CC BY Project acronym: CascEff Project title: Modelling of dependencies and cascading effects for emergency management in crisis situations.

-Rogers R., Deckner C. (1975). “Effects of fear appeals and psychological arousal upon emotion, attitudes, and cigarette smoking”, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 32, p.222-230.

-Scheler, M. (1994). “Ressentiment, Marquette studies in philosophy.” Milwaukee: Marquette University Press.

-Siwakoti, S., Yadav, K., Bariletto, N., Zanotti, L., Erdoğdu, U., & Shapiro, J. N. (2021). How covid drove the evolution of fact-checking. *Harvard Kennedy School Misinformation Review*. doi:10.37016/mr-2020-69.

-Smith, R., Cubbon, S. &Wardle, C. (2020). Under the surface: Covid-19 vaccine narratives, misinformation and data deficits on social media. <https://firstdraftnews.org>

-Stanford History Education Group. (2016), *Evaluating Information: The cornerstone of civic online reasoning*, Stanford History Education Group.

-This. (n.d.). https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR2960.html

- Verner Venegas-Vera, A., Colbert, B. G. &Lerma, V. E., (2020).Reviews in *Cardiovascular Medicine*, 2020. Positive and negative impact of social media in the COVID-19 era. 21(4), p.561.

-Witte K., Allen, M. (2000). A meta-analysis of fear appeals: Implications for effective public health campaigns, *Health Education and Behavior*, Vol. 27 [5], p. 591-615.

-Wooley S, Jossef K. (2020). Demand for deceit, National Endowment for Democracy, *International forum for Democratic Studies*.